

सं. का. ५५

१९५०

महाराष्ट्रकविविठ्ठलकृत

रुक्मिणीस्वयंवर

नं. ठाणे
११०५
१२०३

संशोधक :

कै. वामन दाजी ओक

प्रस्तावनालेखक :

महाराष्ट्रभाषाभूषण

ज. र. आजगांवकर

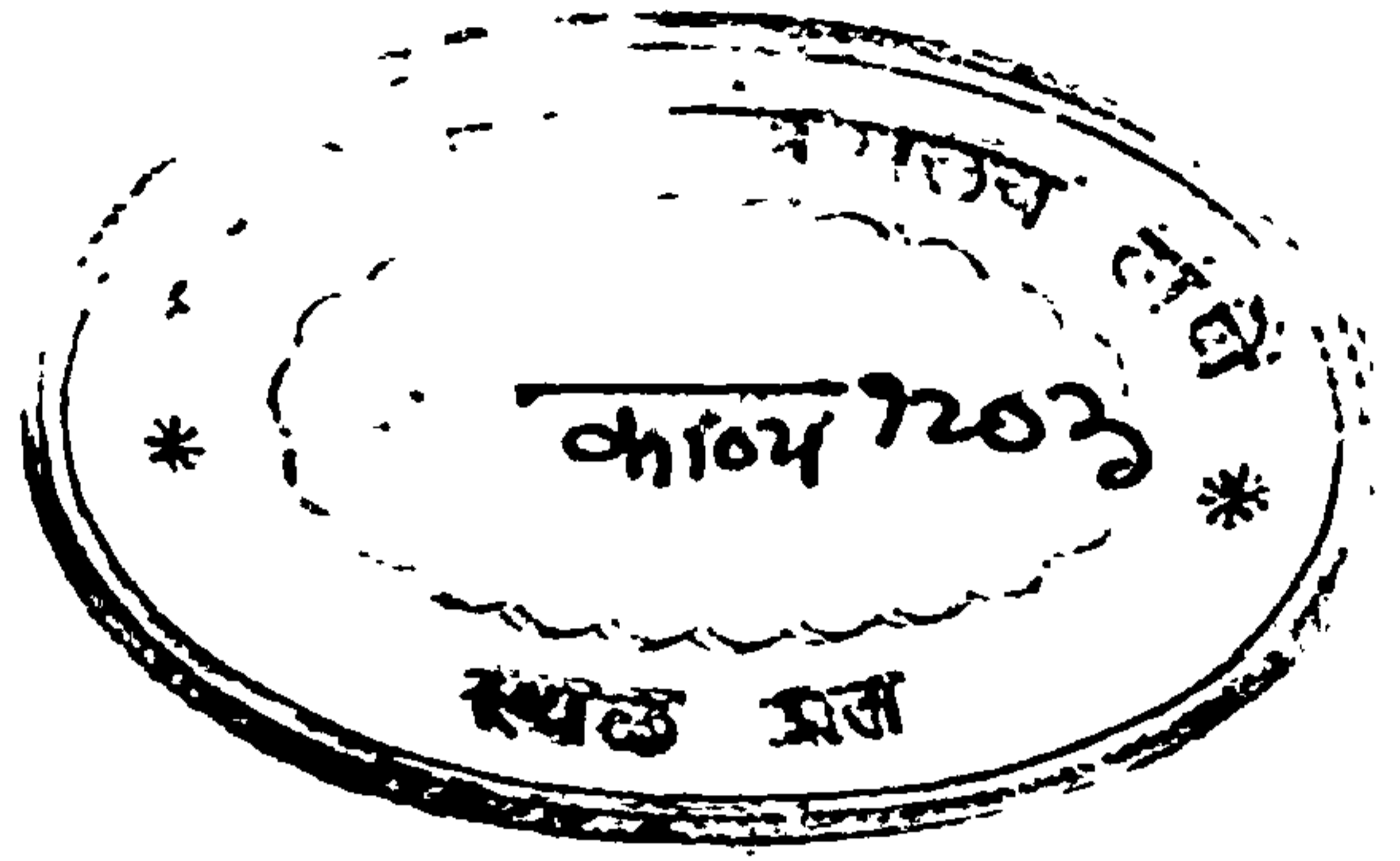
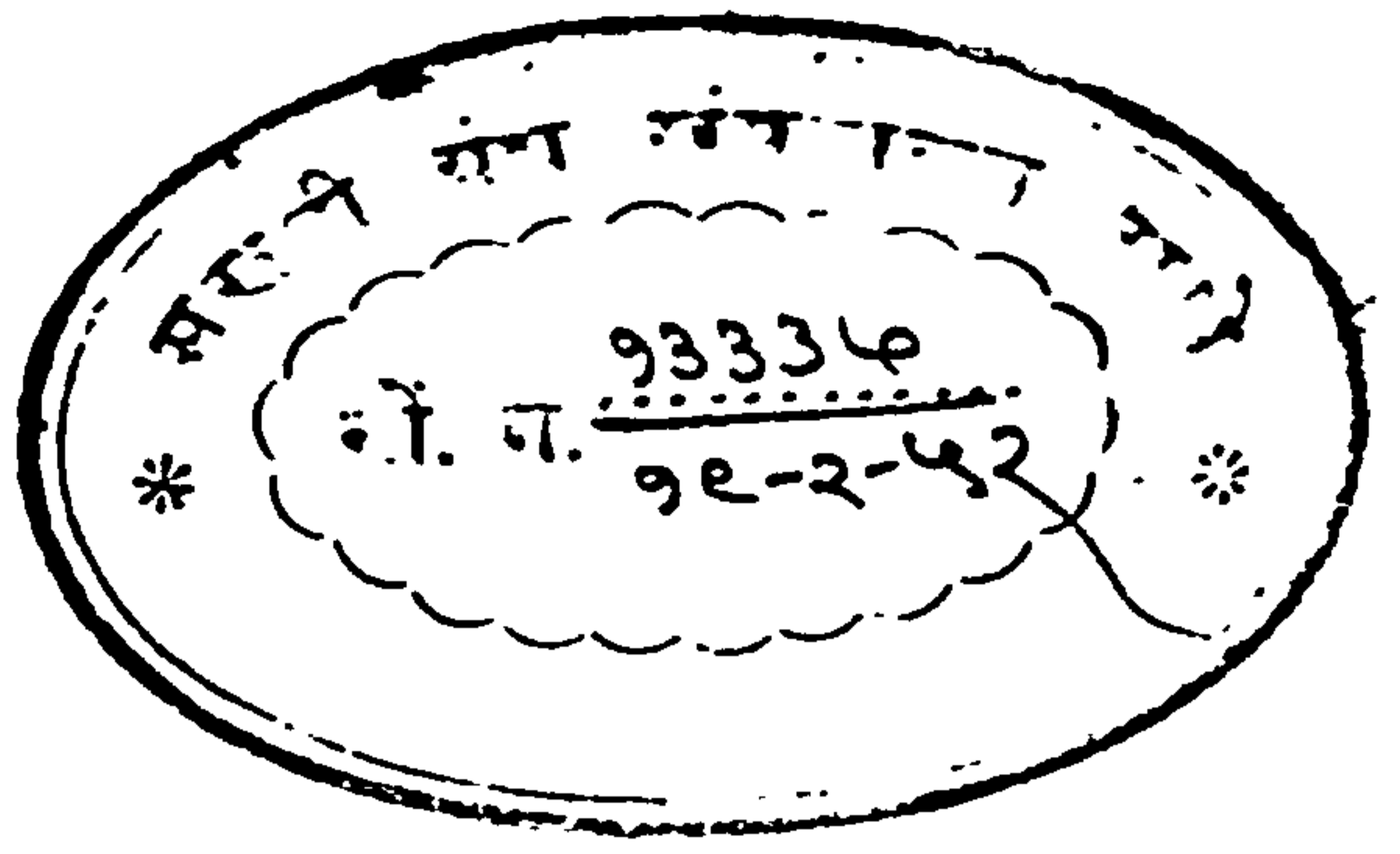

REFBK-0007471

REFBK-0007471

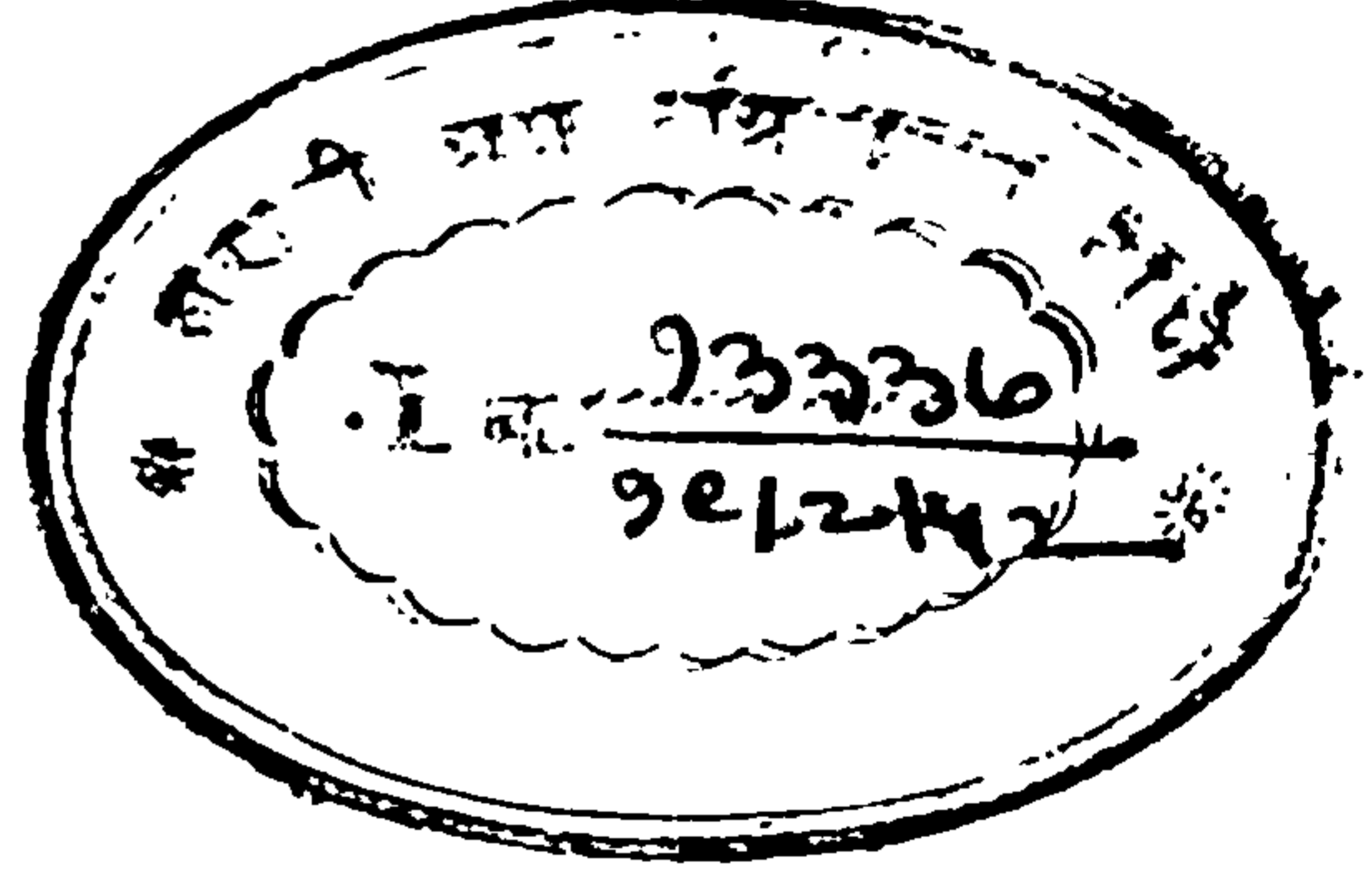
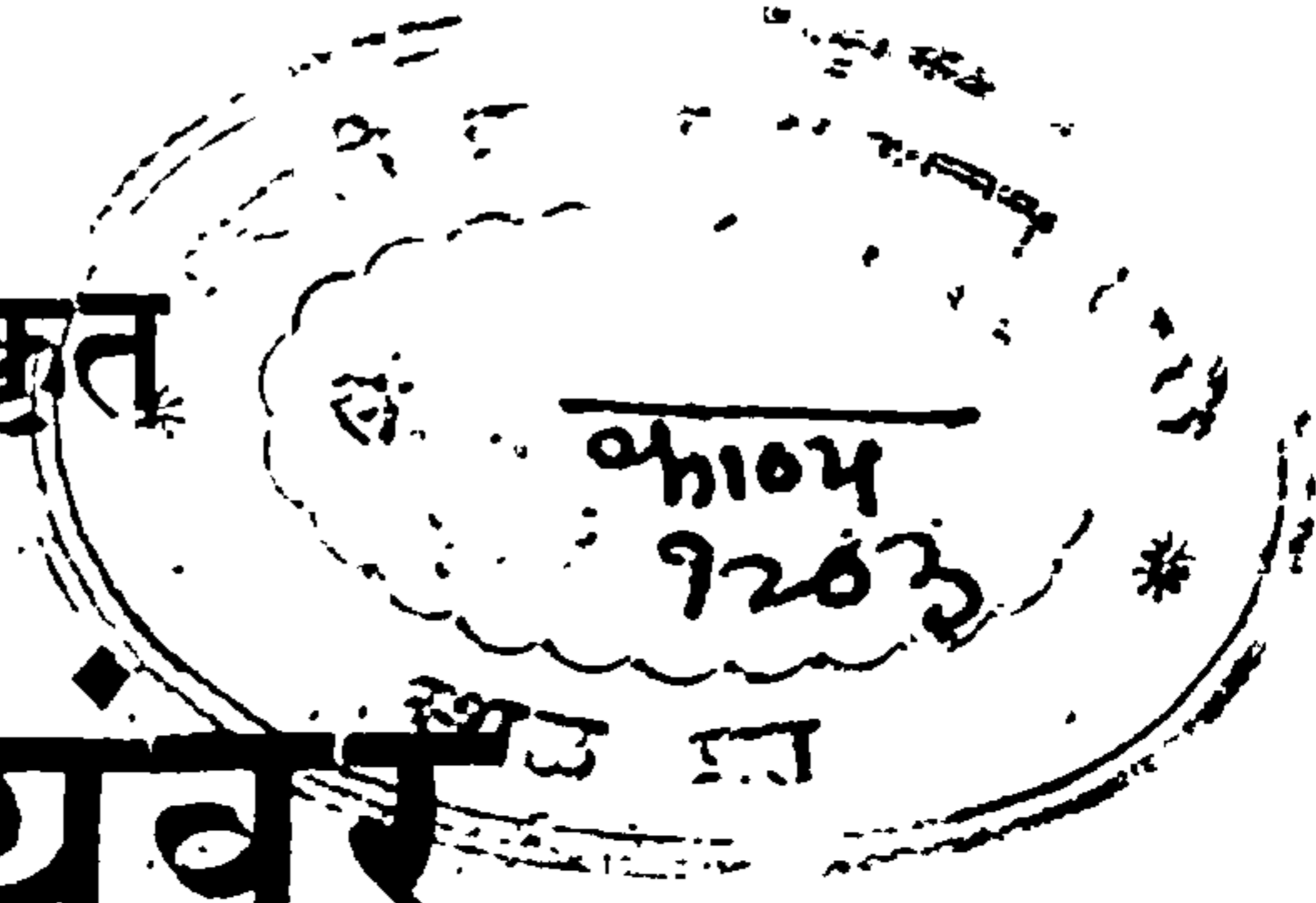
निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

किंमत १॥ रुपया

महाराष्ट्रकविविठ्ठलकृत

रुक्मिणीस्वयंवर

संशोधक :

कै. वामन दाजी ओक

प्रस्तावनालेखक :

महाराष्ट्रभाषाभूषण

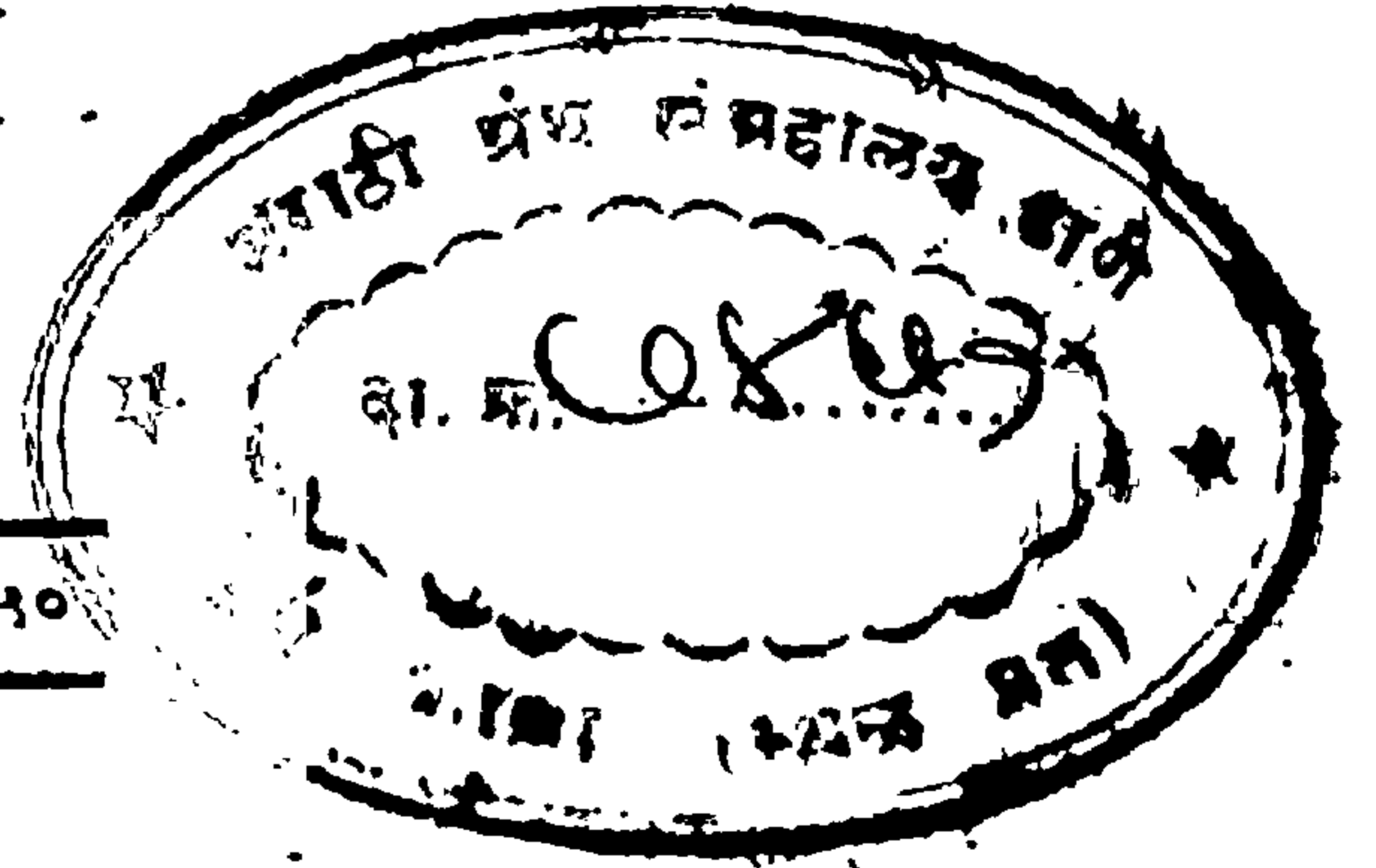
ज. र. आजगांवकर

REFBK-0007471

REFBK-0007471

सन १९५०

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

किंमत १॥ रुपया

- प्रकाशकः -

सत्यभामाबाई पांडुरंग,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८, कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई २

सर्वे हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

- मुद्रकः -

रामचंद्र येसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८, कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई २

बीडकर विठ्ठल कवि

विठ्ठलकविच्या भळता लघूं न शकेचि चित्रकूटातें ।
प्रबलतरहि पर जेंवी श्रीरामनिवास चित्रकूटातें ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत

विठ्ठल या नांवाचे कवि महाराष्ट्रांत पांच सहा होऊन गेलेले असल्यामुळे, व कोणत्या विठ्ठलाची कोणती कविता हें समजण्याची सामान्य वाचकाची पात्रता नसल्यामुळे, सगळी कविता एकाच विठ्ठलाची असा त्याचा गैरसमज होण्याचा फार संभव आहे. १ कळपूरकर विठ्ठल, २ बीडकर विठ्ठल, ३ विठ्ठल दीक्षित, ४ केरीकर विठ्ठल, ५ विठ्ठलनाथ आजरेकर आणि ६ विठोबा अण्णा दफतरदार हे सहा विठ्ठल कवि तर ज्ञातच आहेत, पण यांच्याशिवाय भाणखीही एखादा विठ्ठल कवि होऊन गेला नसेल असे सांगतां येत नाही. 'काव्यसंग्रह' मासिकांत प्रसिद्ध झालेली कविता बीडकर, केरीकर व दीक्षित या तीन विठ्ठलांची होय. वरील सहा कवींपैकी, प्रस्तुत रुक्मिणीस्वयंवर काव्याचा कर्ता जो चित्रकवि बीडकर विठ्ठल त्याची जी काय थोडीशी माहिती उपलब्ध आहे ती येथें देतो. बीडकर विठ्ठल हा तुकारामरामदासांसारखा साधु म्हणून प्रसिद्ध नसल्यामुळे कोणत्याही जुन्या संतचरित्रकारानें त्याचें चरित्र दिलेलें नाही, त्यामुळे स्वतः त्यानें आपल्या काव्यांत स्वतःची जी काय अल्पस्वल्प माहिती दिली आहे, तिच्यावरच तूर्त निर्वाह करून घेणें भाग आहे.

बीडकर विठ्ठल हे मुक्तेश्वर, तुकाराम व रामदास यांचे समकालीन होते. त्यांच्या उपलब्ध काव्यांचे रचनाकाल येणेंप्रमाणें-रुक्मिणीस्वयंवर, शके १५९६; सीतास्वयंवर, शके १५९९; रसमंजरी, शके १६०१; व द्रौपदीवस्त्रहरण शके १६०२. या कवीनें स्वतः-संबंधाची पुढील माहिती आपल्या कवितेंत दिली आहे.

श्रीमत्कौशिकगोत्र वस्ति नगरी गौरीपुरी जाणिजे ।

मुख्य स्थानक बीड नीड तरफेमध्ये नृपें राहिजे ॥

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें संपूर्ण हें वाचिजे ।

ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखांबुधी जाणिजे ॥

वर्णी विठ्ठल दुग्धसागरकुलालंकारचूडामणी ।

पद्यें प्राकृत सप्त सर्ग तिनशें त्रेपन्न चिंतामणी ॥

व्यापारी हरिभक्त विठ्ठल कवी प्रार्थित नारायणा ।

संरक्षीं सकलांसि ग्रंथ पढती गोवर्धनोद्धारणा ॥

यावरून, कवीचें वास्तव्यस्थान गौरीपूर, वेद ऋग्वेद, शाखा आश्वलायन, आडनांव क्षीरसागर आणि वृत्ति व्यापारी, इतकी माहिती निश्चित मिळते. विठ्ठल हे देशस्थ ब्राह्मण. नीड तर्फेंत बीड या गांवी त्या वेळचा राज्यकर्ता रहात असे. ह्या विठ्ठलानें लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी पुढील ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झालेले आहेत:-१ रुक्मिणीस्वयंवर, २ पांचाली-स्तवन, ३ सीतास्वयंवर, ४ रसमंजरी, ५ द्रौपदीवस्त्रहरण, ६ विद्वज्जीवन, ७ बिल्हण-

चरित्र, ८ फुटकळ पदें. यांपैकी रसमंजरी हें काव्य शहागड येथें लिहिलें आहे, यावरून प्रकृत कवि व्यापारानिमित्त निरनिराळ्या स्थळीं जाऊन रहात असे असें दिसतें. वरील काव्यांपैकी द्रौपदीवस्त्रहरण हें २३१ श्लोकांचें अपूर्ण काव्य 'काव्यसंग्रहांत' छापलें आहे, परंतु तें वीडकर विठ्ठलकविकृत नव्हे असें काव्यसंग्रहकारांनींच मागाहून सांगितलें आहे. काव्याच्या शेवटीं कवीचा नामनिर्देश नसल्यामुळें हा घोंटाळा झाला.

वीड हा गांव पूर्वीच्या मोगलाईत पैठणच्या आग्नेयीस ५० कोस दूर आहे. विठ्ठल कवीनें पांचालीस्तवन काव्यांत स्वतःसंबंधानें लिहितांना 'अनंताच्या पुत्रें' असें म्हटलें आहे, यावरून त्याच्या वडिलांचें नांव अनंत असावें असें दिसतें. विठ्ठल कवि चांगले व्युत्पन्न असून त्यांस संस्कृत व प्राकृत भाषांचें ज्ञान चांगलें होतें. विशेषतः साहित्यशास्त्रांत त्यांची गति विशेष होती. भारत, रामायण, भागवत, रघुवंशादि काव्यें व हनुमन्नाटकादि नाटके त्यांनीं लक्ष्यपूर्वक वाचलीं होती. त्यांचें छंदःशास्त्रनैपुण्य व चित्रकाव्यरचनाकौशल्य, त्यांच्या सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर, विद्वज्जीवन इत्यादि काव्यांत उत्तम प्रकारें प्रकट झालें आहे. बहुतेक सगळीं संस्कृत वृत्ते मराठींत आणण्याचा पहिला प्रयत्न विठ्ठल कवींचाच दिसतो. नागेश, मुक्तेश्वर, वामन, आनंदतनय, रघुनाथ पंडित, निरंजन माधव, मोरोपंत इत्यादि कवींनींही हीच परंपरा चालविली. तत्कालीन वाचकांचा संस्कृत वृत्तांशीं विशेष परिचय नसल्यामुळें त्या त्या वृत्तांचीं नांवें त्यांस तेथल्या तेथें कळावीं, या उद्देशानें विठ्ठल कवींनीं, प्रत्येक श्लोकांत त्याच्या वृत्ताचें नांव मोठ्या खुबीनें गोवून टाकलें आहे. पुढील श्लोक पहाः—

धातां वसंततिलका सखि नाम याचें । सिंहोन्नता कलियुगीं मत कश्यपाचें ॥

उद्धर्षिणी मग बरी कथिली ललामें । या द्वापरांत मधुमाधवि युक्त नामें ॥

चांपे केतकि मोगरे सुरतरू जाईजुई शेवती ।

वेणू वेत कणेर मंद पवनें हेलावती मालती ॥

भूपालें मधु माधवें वनलता साऱ्या प्रफुल्ला महा ।

वल्लीचें ऋतुचें स्वयंवर पहा शार्दूलविक्रीड हा ॥

त्यासवें मागुते सत्य वर्षाऋतू । ते मेघ धारामृते वाढवीले ॥

वृत्त हें पै भलें दंडका वर्णिलें । सत्कवी विठ्ठलें पद्य केलें ॥

जल कंत्रुशे बहु पंक होय वाटे । नद नदी यांप्रति पूर फार दाटे ॥

घन दुर्दिनोत्तम मानला समग्रा । रस निपजे सखि वृत्त पुष्पिताग्रा ॥

यमुना वन माजविलें शरिरें । निज वैभव दाखविलें चतुरें ।

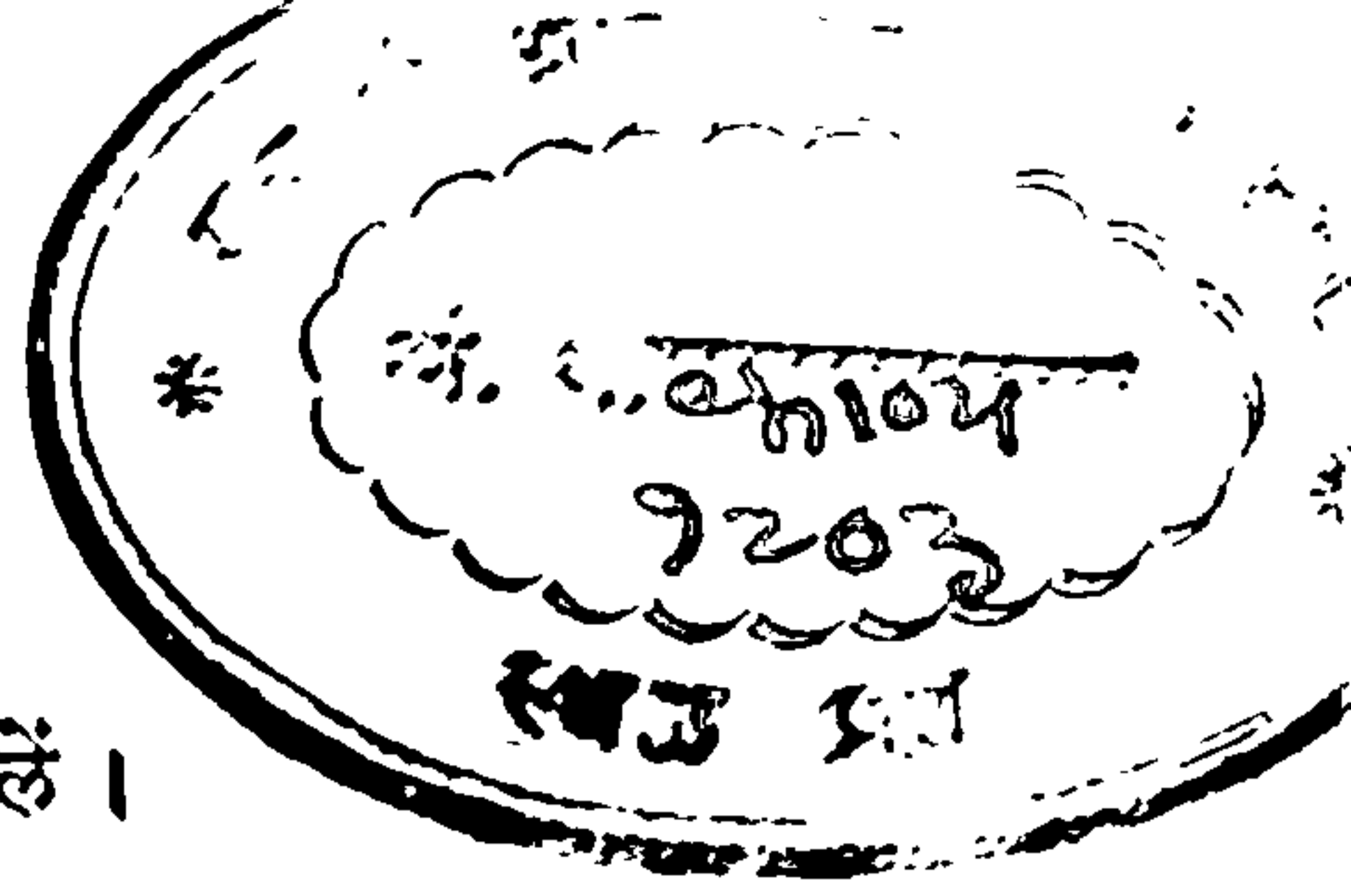
नवपल्लव शोभति ते वरवे । सखि तोटक वृत्त जगीं मिरवे ॥

नदि यमुनेचें स्थिर बहु पाणी । क्षितिवनितेची सरळ सुवेणी ॥

नगपरिवेष्टित वल्लि पवित्रा । शशिवदना या कुसुमविचित्रा ॥

सखियांस वदे व्रजगोरटी । अमतां न पवे हरि संकटीं ॥

श्रमली न चले पद येथुनी । जन हो परिसा अतिशायिनी ॥

कुंड मंडपि दिव्य उन्नत पादपीं तप योजिलें ।
क्षेत्र हृद्वन पुण्यपावन मंत्रसाधन मांडिलें ॥
पद्मलोचन तापमोचन हेंचि चिंतन ते करी ।
छंद हा विबुधप्रिया वरि निश्चयात्मक वैखरी ॥

विठ्ठल कवींची छंदःशास्त्रांत चांगली गति होती, तथापि क्वचित् स्थली भाषेच्या व छंदः-
शास्त्राच्याही चुक्या त्यांच्या काव्यांत आढळतात. कित्येक ठिकाणी कवीने स्वतःस
'सत्कवि,' 'सत्कविराज,' 'विठ्ठलदास' इत्यादि विशेषणें लावून घेतली आहेत, यावरून व
त्यांच्या एका ग्रंथाचें नांव 'विद्वज्जीवन' असें आहे त्यावरून, कवीस आपली कीर्ति व्हावी
अशी इच्छा होती हें उघड दिसतें. तथापि कांहीं ठिकाणी त्यां

म्यां पूर्वार्जव साधिलें न तुमचे शास्त्रार्थ ना पाहिले ।
श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालंकार ना देखिले ॥
छंदोग्रंथ निरीक्षिले न यमकें चित्रें विचित्रें तुकें ।
दोषां सर्व क्षमा करा चतुर हो द्या धैर्य मातें निकें ॥

असे शालीनतेचेही उद्गार काढले आहेत.

छंद बंध वचनें अनुपम्यें । काव्यरीति वचनें ननु रम्यें ॥

असेही म्हटलें आहे. कवि व्यापारी वृत्तीचा असूनही, हरिगुणवर्णन हाही त्यांच्या
काव्यरचनेचा एक हेतु होता, हें पुढील श्लोकांवरून उघड होतें:—

कमलनयन कान्हा जो उभा कुंजशाई । मुरलिमधुरनादें जो वळी लक्ष गाई ॥
शतहिमरुचि लोपे गोपिकामध्यभागीं । हृदयिं धरिं मना तूं लुब्ध जो रासरंगीं ॥
वाणी पवित्र रघुनाथचरित्र गातां । तें आडका पतित पावन होय आतां ॥
हे पंडितांस विनती करणें न लागे । 'ध्या हो सुगंध' मधुपांप्रति कोण सांगे ? ॥
आपल्या कवितेवरून शकुन पाहण्याची रीत विठ्ठल कवींनीं सांगितली आहे ती अशी:—

धान्याचे बहु ढीग सत्य वरुते त्री त्यांतळीं मांडणें ।
पूर्वीं पुस्तक पूजणें शकुन पै त्यानंतरें पाहणें ॥
तीं ठायीं तिन पोफळें वरि फुलें चिंतूनियां ठेवणें ।
आदौ सर्ग तथा दशा दशकिंचा श्लोक क्रमें देखणें ॥

विठ्ठल कवींच्या कवितेचें नागेश, कचेश्वर व सामराज त्यांच्या कवितेशीं बरेंच साम्य
दिसतें.

विठ्ठल कवींची उपलब्ध असलेली एकंदर कविता सुमारे १६०० आहे. यांतील बरीच
कविता प्रौढ, प्रासादिक आणि प्रसन्न अशी आहे. ठिकाठिकाणी संस्कृत ग्रंथांतील कल्पना
उद्धृत केलेल्या दिसतात आणि काव्याची एकंदर रचनाही संस्कृत काव्यांच्या पद्धतीवरच
केली आहे. 'सर्ग' व 'उल्लास' यांचा उपयोग करण्यांत कवीने हीच गोष्ट ध्वनित केली
आहे. केवळ व्यापारी वृत्तीने राहणाऱ्या या गृहस्थांची, काव्यरचनेकडे कशी प्रवृत्ति झाली,
याचें आश्चर्य वाटतें. कळपूरकर विठ्ठल या नांवाचा एक कवि चित्रकवि विठ्ठलापूर्वीं
सुमारे ५० वर्षे अगोदर होऊन गेला तोही व्यापारीच होता हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

कवीने कोणा सत्पुरुषाचा उपदेश घेतला असावा असें पुढील श्लोकावरून दिसते:—

ज्ञाता श्रीगुरु रत्नपीठ भुवनीं चिद्रत्नसिंहासनीं ।

हस्ताब्जीं वरदाभये प्रियतमा शांतिक्षमा आसनीं ॥

सालंकार उदार पुस्तक पुढें शिष्या प्रबोधीतसे ।

वाक्ये 'तत्त्वमसीति' विठ्ठल कवी साष्टांग वंदीतसे ॥

संस्कृत काव्ये व नाटके यांच्याशीं आपल्या जुन्या मराठी कवींचा बिलकल परिचय नव्हता, हें निबंधमालाकारांचें विधान चुकीचें आहे हें सिद्ध करण्यास विठ्ठलकवींचेंच एक उदाहरण पुरे आहे. काव्यसंग्रहकर्ते कै. वामन दाजी ओक यांनीं विठ्ठल कवींच्या कविते-विषयीं खालील अभिप्राय व्यक्त केला आहे:—

“याची कविता संस्कृत काव्याच्या धाटणीवर केलेली दिसते. याची वर्णन करण्याची शैली बरीच मनोरम आणि सरळ आहे. या काव्यांत साधारण वाचकास आनंद देणारीं अशीं स्थळे अनेक आहेत. याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची अशी जरी गणितां आली नाही, तरी तींत मार्दव, वृत्तवैचित्र्य आणि सौष्टव असल्यामुळे तिला मोहकत्व प्राप्त झालें आहे. कोठें वृत्तसुखार्थ कवीनें व्याकरणशुद्धतेकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाही असें दिसते, पण तो ज्या कार्ती उदय पावला त्या कालाकडे दृष्टि दिली असतां, तें क्षम्य होय असें म्हटलें पाहिजे.”

अपरिचित शब्दांच्या उपयोगामुळे विठ्ठल कवींचीं कांहीं पद्ये फार दुर्बोध झालीं आहेत.

विठ्ठलकविकृत उपलब्ध काव्यांची यादी मागे दिलीच आहे. आतां येथें त्या काव्यांच्या सामान्य स्वरूपाचें दिग्दर्शन करितों.

एका श्लोकांत विठ्ठल कवींनीं नाभलगांवच्या गणपतीचें वर्णन केले आहे. हा नाभलगांव बीडपासून सात आठ कोसांवर लिंब नामक जो गांव आहे तोच असाव असें कै. ओक यांनीं लिहिलें आहे. 'विद्वज्जीवन' काव्याच्या पहिल्या उल्लासांत कवीनें ज स्वतःची थोडीशी माहिती दिली आहे, तीवरून असें दिसते कीं छंदःशास्त्र, निघंट, रस अलंकार, काव्यक्रिया, व्याकरण इत्यादि विषयांचा त्यानें चांगला अभ्यास केला होता. त्याचें 'शुद्ध कवित्व' तत्कालीन चतुरसभामंडळांत मान्य होतें व त्यामुळे त्याला "जगद्वंद्यता" प्राप्त झाली होती. कवींद्र, व्युत्पन्न, कविराज इत्यादि विशेषणें कवी आपल्या नांवामागे सर्वत्र लावलीं आहेत. कवि म्हणतो:—

वाग्देवी ! उदरानिमित्त सदरा म्यां पाहिल्या सुंदरा ।

पै नोहे जठरामिश्रंति विधुरा भाला कलौ पाहरा ॥

गर्भाधा बधिरापुढें श्रम पुरा तूं पावलीसी गिरा ! ।

हा माते ! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा बरा ॥

माझी स्फूर्ति सरस्वती ! मज म्हणे, “बाळा कवी विठ्ठला ! ।

मद्वत्सा ! श्रमलासि, ऐक सखया ! सांगेन जें मी तुला ॥

झाला ताप शमेल या हरिकथापीयूषपानें तुझा ।
 भक्ताचे पुरवी मनोरथ हरी संदेह नाहीं दुजा” ॥
 श्रीसी गुप्त हरी सुधाब्धिजठरीं गेलासि मेरूदरीं ।
 धाके शीत हरी हिमालयगिरी चंद्रप्रभा अंबरीं ॥
 झाला क्षीरसरित्पती शिव तरी दिग्वासलीलाधरी ।
 दाते यापरि वैखरी स्तुति करी भूभार पृथ्वीवरी ॥
 जिव्हे ! तूं नटवी, तुझे अनुभवीं श्रीमंत सन्मानवी ।
 होती लुब्ध, परंतु एकहि तुला कोणीच ना गौरवी ।
 सत्कीर्ती बरवी जगांत उरवी व्युत्पन्नता बोलवी ।
 सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी ॥
 यत्नें कल्पलते सुरायपुरीचें आळें बरें बांधिलें ।
 साक्षेपें सुरधेनुच्या पयरसें म्यां सर्वदा सिंचिलें ॥
 ते वल्ली रुईचीं फुलें प्रसवली, झाली निराशा मना ।
 हे वांच्छा पुरवील कोण कविची श्रीपांडुरंगाविना ॥

उदरानिमित्त ‘सदरा’ पाहण्याचा कवीला प्रसंग आला, यावरून त्याचा व्यापार यथातथाच असावा असें वाटतें. वृद्धपणीं दारिद्र्य येणें यासारखें दुर्दैव दुसरें नाही. कविवर्य रघुनाथ पंडित यांनाही शेवटीं असेच उद्गार काढावे लागले. माझ्या कवित्वाची श्रीमंत लोक स्तुति करितात, परंतु यथाशक्ति द्रव्य देऊन माझा गौरव करण्याची बुद्धि मात्र एकासही होत नाही, असे उद्गार कवीनें काढले आहेत. “कल्पलतेला रायपुरीचें आळें बांधून आणि कामधेनुचें दूध घालून मी तिची जोपासना केली, परंतु तिला शेवटीं रुईचीं फुलें येऊन माझी निराशा झाली, अशा स्थितींत श्रीपांडुरंगाशिवाय माझी इच्छा पूर्ण करण्यास कोण समर्थ आहे ?” या उद्गारांवरून, कवीनें ज्या मनुष्यासाठीं व्यापार-उदीमाचा एवढा खटाटोप केला तो मनुष्य शेवटीं मूर्ख व दुष्ट निघाला असावा असें वाटतें, किंवा कदाचित्, हे त्याच्या स्वतःच्या कवितेसंबंधाचे उद्गार असतील.

विठ्ठल कवींचीं पदें फार सुंदर आहेत. “रत रे रत सखया राघवनामीं,” “दे उदारा पायीं थारा रमावरा सुंदरा,” “रमारंग चरणसंग घडविं अजि घडे,” वगैरे त्यांचीं पदें एका काळीं पुष्कळ लोकांच्या तोंडीं असत. “रमारंगचरणसंग’ या पदाचा शेवटचा चरण असा आहे:—

“रम्य समय हा वसंत । येति दर्शनासि संत ।

त्यांत पावतां अनंत । विठ्ठलासि लाभ घडे ॥ ”

या रम्य वसंतसमयीं संत दर्शनास येतात, त्यांत अनंत (अनंत कवि) आल्यामुळें विठ्ठलास मोठा लाभ झाला, असा जर या चरणाचा अर्थ असेल तर विठ्ठल आणि अनंत कवि यांची मोठी मैत्री असावी असें दिसतें. परंतु “त्यांत पावतां अनंत विठ्ठलासि लाभ घडे” याचा “त्या संतांत मिसळल्यामुळें विठ्ठलास अनंत (मोठा) लाभ झाला” असाही अर्थ करितां येईल.

कवीने कोणा सत्पुरुषाचा उपदेश घेतला असावा असें पुढील श्लोकावरून दिसते:—

ज्ञाता श्रीगुरु रत्नपीठ भुवनीं चिद्रत्नसिंहासनीं ।
हस्ताब्जीं वरदाभये प्रियतमा शांतिक्षमा भासनीं ॥
सालंकार उदार पुस्तक पुढें शिष्या प्रबोधीतसे ।
वाक्ये 'तत्त्वमसीति' विठ्ठल कवी साष्टांग वंदीतसे ॥

संस्कृत काव्ये व नाटके यांच्याशीं आपल्या जुन्या मराठी कवींचा विलकूल परिचय नव्हता, हें निबंधमालाकारांचें विधान चुकीचें आहे हें सिद्ध करण्यास विठ्ठलकवींचेंच एक उदाहरण पुरे आहे. काव्यसंग्रहकर्ते कै. वामन दाजी ओक यांनीं विठ्ठल कवींच्या कविते-विषयीं खालील अभिप्राय व्यक्त केला आहे:—

“याची कविता संस्कृत काव्याच्या घाटणीवर केलेली दिसते. याची वर्णन करण्याची शैली बरीच मनोरम आणि सरळ आहे. या काव्यांत साधारण वाचकास आनंद देणारीं अशीं स्थळे अनेक आहेत. याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची अशी जरी गणितां आली नाही, तरी तींत मार्दव, वृत्तवैचित्र्य आणि सौष्टव असल्यामुळे तिला मोहकत्व प्राप्त झालें आहे. कोठें वृत्तसुखार्थ कवीनें व्याकरणशुद्धतेकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाही असें दिसते, पण तो ज्या कार्त्तिकी उदय पावला त्या कालाकडे दृष्टि दिली असतां, तें क्षम्य होय असें म्हटलें पाहिजे.”

अपरिचित शब्दांच्या उपयोगामुळे विठ्ठल कवींचीं कांहीं पद्ये फार दुर्बोध झाली आहेत.

विठ्ठलकविकृत उपलब्ध काव्यांची यादी मागे दिलीच आहे. आतां येथे त्या काव्यांच्या सामान्य स्वरूपाचें दिग्दर्शन करितों.

एका श्लोकांत विठ्ठल कवींनीं नाभलगांवच्या गणपतीचें वर्णन केलें आहे. हा नाभलगांव वीडपासून सात आठ कोसांवर लिंब नामक जो गांव आहे तोच असावा असें कै. ओक यांनीं लिहिलें आहे. 'विद्रज्जीवन' काव्याच्या पहिल्या उल्लासांत कवीनें जी स्वतःची थोडीशी माहिती दिली आहे, तीवरून असें दिसते कीं छंदःशास्त्र, निघंट, रस, अलंकार, काव्यक्रिया, व्याकरण इत्यादि विषयांचा त्यानें चांगला अभ्यास केला होता. त्याचें 'शुद्ध कवित्व' तत्कालीन चतुरसभामंडळांत मान्य होतें व त्यामुळे त्याला "जगद्व्यता" प्राप्त झाली होती. कवींद्र, व्युत्पन्न, कविराज इत्यादि विशेषणें कवीनें आपल्या नांवामागे सर्वत्र लावलीं आहेत. कवि म्हणतो:—

वाग्देवी ! उदरानिमित्त सदरा म्यां पाहिल्या सुंदरा ।
पै नोहे जठराग्निशांति विधुरा भाला कलौ पाहरा ॥
गर्भांधा बधिरापुढें श्रम पुरा तूं पावलीसी गिरा ! ।
हा माते ! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा बरा ॥
माझी स्फूर्ति सरस्वती ! मज म्हणे, “बाळा कवी विठ्ठला ! ।
मद्वत्सा ! श्रमलासि, ऐक सखया ! सांगेन जें मी तुला ॥

झाला ताप शमेल या हरिकथापीयूषपानें तुझा ।
 भक्ताचे पुरवी मनोरथ हरी संदेह नाही दुजा” ॥
 श्रीसी गुप्त हरी सुधाब्धिजठरीं गेलासि मेरूदरीं ।
 धाके शीत हरी हिमालयगिरी चंद्रप्रभा अंबरीं ॥
 झाला क्षीरसरित्पती शिव तरी दिग्वासलीलाधरी ।
 ० दाते यापरि वैखरी स्तुति करी भूभार पृथ्वीवरी ॥
 जिव्हे ! तूं नटवी, तुझे अनुभवीं श्रीमंत सन्मानवी ।
 होती लुब्ध, परंतु एकहि तुला कोणीच ना गौरवी ।
 सस्कीर्ती बरवी जगांत उरवी व्युत्पन्नता बोलवी ।
 सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी ॥
 यत्ने कल्पलते सुरायपुरिचें आळें बरें बांधिलें ।
 साक्षेपें सुरधेनुच्या पयरसें म्यां सर्वदा सिंचिलें ॥
 ते वल्ली रुईचीं फुलें प्रसवली, झाली निराशा मना ।
 हे वांच्छा पुरवील कोण कविची श्रीपांडुरगाविना ॥

उदरानिमित्त ‘सदरा’ पाहण्याचा कवीला प्रसंग आला, यावरून त्याचा व्यापार यथातथाच असावा असें वाटतें. वृद्धपणीं दारिद्र्य येणें यासारखें दुदैव दुसरें नाही. कविवर्य रघुनाथ पंडित यांनाही शेवटीं असेच उद्गार काढावे लागले. माझ्या कवित्वाची श्रीमंत लोक स्तुति करितात, परंतु यथाशक्ति द्रव्य देऊन माझा गौरव करण्याची बुद्धि मात्र एकासही होत नाही, असे उद्गार कवीनें काढले आहेत. “कल्पलतेला रायपुरीचें आळें बांधून आणि कामधेनूचें दूध घालून मी तिची जोपासना केली, परंतु तिला शेवटीं रुईचीं फुलें येऊन माझी निराशा झाली, अशा स्थितींत श्रीपांडुरंगाशिवाय माझी इच्छा पूर्ण करण्यास कोण समर्थ आहे ?” या उद्गारांवरून, कवीनें ज्या मनुष्यासाठीं व्यापार-उदीमाचा एवढा खटाटोप केला तो मनुष्य शेवटीं मूर्ख व दुष्ट निघाला असावा असें वाटतें, किंवा कदाचित्, हे त्याच्या स्वतःच्या कवितेसंबंधाचे उद्गार असतील.

विठ्ठल कवींचीं पदें फार सुंदर आहेत. “रत रे रत सखया राघवनामीं,” “दे उदारा पायीं थारा रमावरा सुंदरा,” “रमारंग चरणसंग घडविं अजि घडे,” वगैरे त्यांचीं पदें एका काळीं पुष्कळ लोकांच्या तोंडीं असत. “रमारंगचरणसंग’ या पदाचा शेवटचा चरण असा आहे:—

“रम्य समय हा वसंत । येति दर्शनासि संत ।

त्यांत पावतां अनंत । विठ्ठलासि लाभ घडे ॥ ”

या रम्य वसंतसमयीं संत दर्शनास येतात, त्यांत अनंत (अनंत कवि) आल्यामुळें विठ्ठलास मोठा लाभ झाला, असा जर या चरणाचा अर्थ असेल तर विठ्ठल आणि अनंत कवि यांची मोठी मैत्री असावी असें दिसतें. परंतु “त्यांत पावतां अनंत विठ्ठलासि लाभ घडे” याचा “त्या संतांत मिसळल्यामुळें विठ्ठलास अनंत (मोठा) लाभ झाला” असाही अर्थ करितां येईल.

“जो जो जो जो रे कुळभूषणा । दशरथनंदना” हा विठ्ठल कविकृत श्रीरामाचा पाळणा तर महाराष्ट्रांत वायकांच्यादेखील तोंडीं आहे. हा पाळणा म्हटल्याशिवाय महाराष्ट्रांत रामनवमीचा उत्सव होत नाही. आज सुमारे २७५ वर्षे सगळें महाराष्ट्र हा पाळणा मोठ्या प्रेमानें गात आहे. विठ्ठल कवींची सगळी कविता नष्ट होऊन हा येवढा पाळणाच शिल्लक राहिला तरी तो महाराष्ट्रांत कवीचें नांव अजरामर करून ठेवील यांत संशय नाही. कोणत्याही कवीचें एखादें पद्य सर्वतोमुखीं होण्याइतकें लोकप्रिय व्हावें, हें, त्या कवीचें मोठें भाग्य होय.

विठ्ठल कवींस गायनाचीही माहिती असावी असें त्यांच्या निरनिराळ्या चालींवरील पदांवरून व एके ठिकाणीं त्यांनीं “गायक विठ्ठल सारिगमपधनी’ असा स्वतःचा उल्लेख केला आहे त्यावरून वाटते.

विठ्ठल कवींचीं कूटें तर प्रसिद्धच आहेत. हीं कूटें असंख्य आहेत असें एके ठिकाणीं वाचल्याचें आठवतें. ह्या कूटांची भाषा व प्रस्तुत चरित्रलेखाच्या आरंभी दिलेल्या आर्यंत पंतांनीं त्यांचा केलेला उल्लेख, यांवरून तीं बीडकर विठ्ठल कवींचींच आहेत यांत शंका नाही. या कूटांचा नमुना पहाः—

कोणे एक वर्नीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।
पात्रीं जेवण जेवितां अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ॥
त्याची जे वनिता वनांत फिरतां सूर्यासि प्रार्थीं सदा ।
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा ॥
रामाचा जनिता तथा यमपिता हे दोघे बंधू कसे ।
सूर्याची भगिनी यमाचि जननी हें नातें कैसें असे ॥
सूर्याचा पुतण्या यमासि म्हणतो ‘मी बाप तूझा सदा’ ।
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा ॥

हीं कूटें सोडविण्यास कवीनें मोठ्या मेहेरबानीनें सहा महिन्यांची मुदत दिली आहे ती फार आहे असें नाही.

विठ्ठलकृत काव्यांतले बंध फार मौजेचे आहेत. द्वादशदलकमलबंध, पट्टिशबंध, व्यजनबंध, चामरबंध, मालाबंध, अष्टदलबंध, वापीबंध, धनुर्वाणबंध, अश्वबंध, उष्ट्रबंध, इत्यादि बंधांचीं सचित्र उदाहरणें काव्यसंग्रहांतील विठ्ठलकृत काव्याच्या शेवटीं दिली आहेत व प्रस्तुत रुक्मिणीस्वयंवर काव्याच्या शेवटींही तीं दिली आहेत.

एकंदरींत विठ्ठल कवीची कविता वरीच सुरस आणि प्रसन्न असून त्याचें चित्रकाव्य-रचनाकौशल्य, संस्कृत काव्यांच्या धर्तांवरील त्याची काव्यरचना, कूटसंग्रह, इत्यादि-कांमुळें जुन्या मराठी कवींत त्याचें एक स्वतंत्र स्थान आहे हें मान्य करावेंच लागेल.

ज. र. आजगांवकर

रुक्मिणीस्वयंवर

सर्ग पहिला

श्रीमन्मंगलमूर्ति भूषित चहूं हस्तांगुलीं मुद्रिकां

रत्नांचे मुगुटीं झळाळ फुलले जैशा शरच्चंद्रिका;

भाळीं चंद्रकलार्ध, सोड सरळी, सिंदूर हा लेपिला,

उंदीरासन मोदकाशन, मुखीं स्फूर्तिप्रद स्थापिला. ॥ १

विराजे वाग्देवी अभयवरपाशांकुशधरा,

करांभोजीं वीणा, रुणझुणत वाजे स्वर बरा, ।

त्रिनेत्री अर्धेदूतिलक निढळीं, शुक्लवसना

प्रसन्न श्रीपद्मासनिं नमुनि वंदीन चरणा. ॥ २

असंभाव्य संसारसिंधू तराया नमस्कारिलें सद्गुरू संतराया, ।

करांबूज माझे शिरीं त्यां धरावा, कृपे आपुला दास पै उद्धरावा. ॥ ३

हो दुःखमूल भवसागर निस्तराया, विद्या विदेशीं गुणिसंगम संतराया; ।

चौथा पदार्थ न दिसे उतरावयासी तूं धर्मनाव जडजीव तरावयासी. ॥ ४

१. ही कथा श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधाच्या ५२-५४ अध्यायांत आहे. 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे काव्य शके १५९६ त केले असे कवीने याच्या शेवटच्या सर्गांत सांगितले आहे. यांत अनेक वृत्ते आणि अनेक बंध योजून कवीने आपले छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य दाखविले आहे. वृत्तांचीं नांवे यथास्थळ दाखल करून बंधाविषयीं माहिती अखेरीस देण्याचे योजिले आहे. २. शार्दूलविक्रीडितछंद. ३. 'चहूं हस्तांगुलीं मुद्रिका भूषित'-असा अन्वय. ४. आंगठ्या. ५. चकाकी. ६. 'सुटले' असाही पाठ आहे. ७. शरदृतूसंबंधी चांदणे. ८. चंद्राच्या कलेचा अर्धा भाग भाळावर आहे असा. ९. 'आलेपिला' असाही पाठ आहे. १०. याच कवीच्या 'सीतास्वयंवर' काव्याच्या प्रथम सर्गातील पहिले दहा श्लोक या प्रकरणातील आरंभीच्या श्लोकांशीं ताडून पाहिले असतां एकाच ग्रंथकाराच्या कृतींत साम्य कितपत असते हे कळून येईल. ११. मोदक भक्षण करणारा. १२. शिखरिणीछंद. १३. शोभे. १४. सरस्वती. १५. हस्तकमळीं. १६. अर्धचंद्र हाच तिलक अशी. १७. कपाळीं. १८. स्वच्छ वस्त्र धारण करणारी. १९. 'वर्णीन' असाही पाठ आहे. २०. भुजंगप्रयातछंद. २१. 'हा शब्दसिंधू तराया' असाही पाठ आहे. २२. करकमळ. येथे वृत्तनियमासाठीं 'अंबुज'शब्दांतील 'बु' दीर्घ केला आहे. २३. वसंततिलकाछंद. २४. दुःखास कारण असा. २५. संसाररूप सागर. २६. परदेश. २७. गुणवान् पुरुषांचा समागम, २८. धर्मरूप नौका. २९. अचेतन व सचेतन असे सर्व,

विठ्ठलकविकृत

१पुंडलीकवरदप्रभुसाहें रुक्मिणीरमण विठ्ठल पाहे; ।

पांडुरंग कुळदैवत नांवे 'स्वागता' सुरसवृत्त बुझावे. ॥ ५

कमलपत्रदलायतलोचनें कमलजे कलिकल्मषमोचनें ।

कमल भक्तिरसें तुज वाहिजे कमलजावर यास्तव लाहिजे. ॥ ६

श्रोते हो ! जितुके चरित्र तितुके मी काय वर्णू सकें ?

सर्पारीस निकें सुधारस फिकें नेलें जसें मातुके, ।

तैसें म्यां इतुके कवित्व यमके आरंभिलें कौतुके

सालंकार तुके विचित्र गमके, वाचा मनोरंजके. ॥ ७

हे कथा अनुभवामृतजोडी, नित्य नूतन इची बहु गोडी, ।

पूर्वजन्मदुरितद्रुम खोडी, वाचितां करि सुधारुचि थोडी. ॥ ८

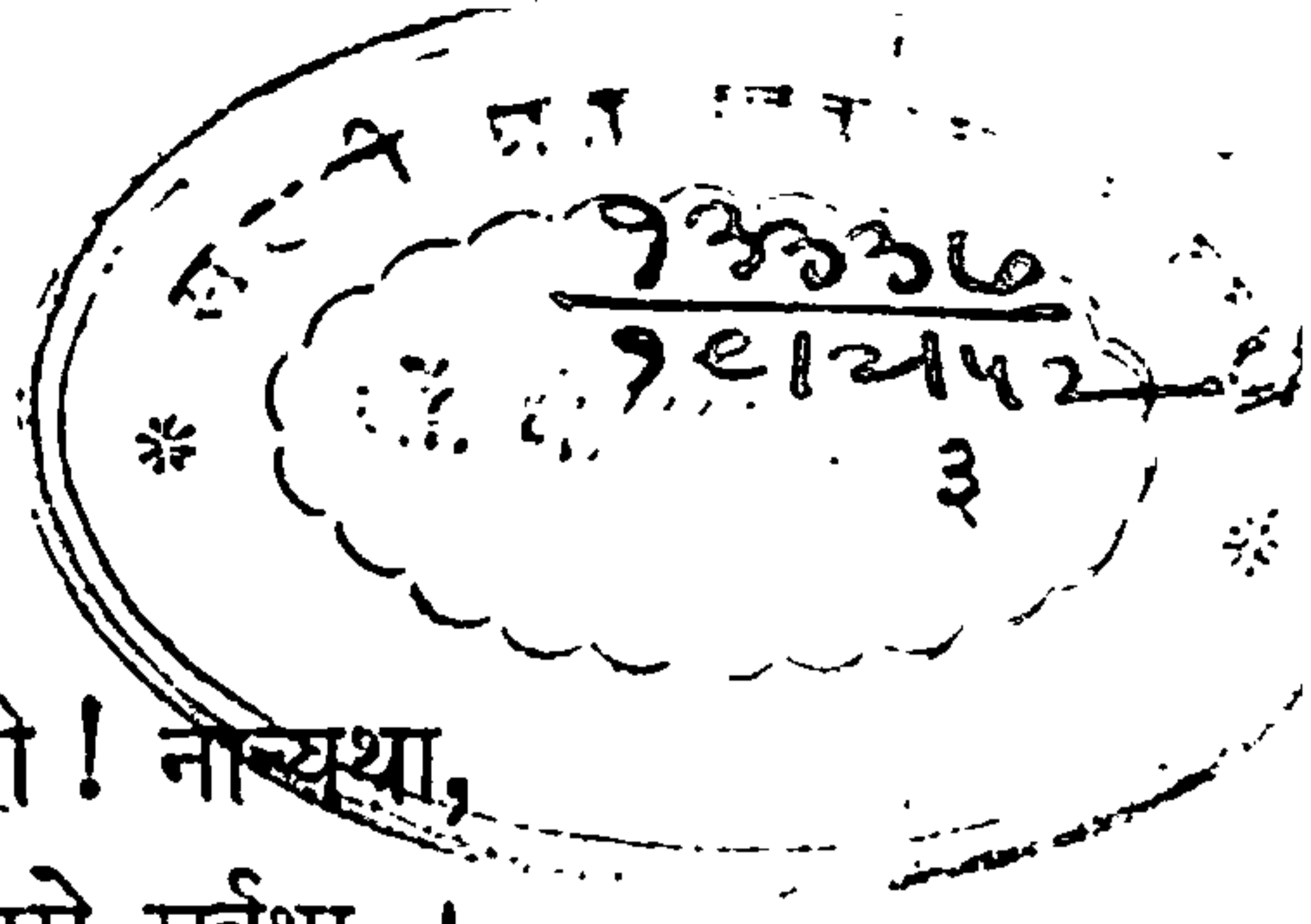
पुण्यश्लोक परीक्षिती क्षितिपती जल्पे शुकेन्द्राप्रती

श्रीमद्भागवतीं पवित्र दशमस्कंधीं कथापद्धती, ।

आव्ये तीन अतिप्रगल्भ असती पौराणिकांच्या संमती,

मी वर्णीन रती रहस्य, निवती जेणें गुणें भूपती. ॥ ९

१. स्वागताछंद. २. 'प्रदसाहे' असाही पाठ आहे. ३. समजावे, जाणावे. ४. द्रुतविलंबितछंद. ५. कमलपत्रासारखे विस्तीर्ण नेत्र ज्याचे असा. ६. ब्रह्मदेवानें. ७. कलिदोष आणि पाप यांचें मोचन करणारा. ८. लक्ष्मीचा पति. ९. गरुडास. १०. उत्तम. ११. खाऊ. १२. 'चरित्र गमके' असाही पाठ आहे. १३. यमकः—'तुल्यश्रुतिक्रमाणामन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमकं प्रायश्छंदांसि विषयोऽस्य ॥' (काव्यालंकार-अध्याय ३ श्लोक १). तसेंच 'पदमनेकार्थमक्षरं वावृत्तं स्थाननियमे यमकम्' (काव्यालंकारसूत्राणि-चतुर्थ अधिकरण-अध्याय १ सूत्र १) असें यमकाचें लक्षण संस्कृत साहित्यग्रंथांत दिलें आहे. १४. अलंकारयुक्त. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध' हा चित्रालंकार साधिला आहे. १५. पूर्वजन्मांत घडलेल्या पापाचा वृक्ष नाशिते. १६. पुण्य (पवित्र) आहे श्लोक (कीर्ति, यश) असा. 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः. १७. राजा. १८. अध्याय ५२-५३-५४. १९. अतिप्रौढ. २०. पुराणाच्या. २१. अल्प असा. २२. महत्त्वाचा भाग. २३. राजे. या पद्यांत 'ती' या अक्षराची वारंवार आवृत्ति झाली आहे, म्हणून हें अनुप्रासालंकाराचें उदाहरण होय. तसेंच वरच्या सप्तम पद्यांत आणि पुढच्या दशम पद्यांत हाच शब्दालंकार आहे. याचे छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास असे अनेक भेद आहेत. तसेंच वर्णांच्या आवृत्तीवरून याच्या मधुरा, प्रौढा, परुषा, ललिता आणि भद्रा अशा पांच वृत्ति आहेत. याचें लक्षणः—'एकद्वित्रांतरितं व्यंजनमविवक्षितस्वरं बहुशः । आवर्त्यते निरंतरमथवा यदसावनुप्रासः ॥' (काव्यालंकार-अध्याय २ पद्य १८ पहा).

हे वाणी त्रिपथा यथार्थचि, तथा मानाल हो ! नान्यथा,

श्लोकाचा उलथा अनुक्रम यथान्यायें असे सर्वथा ।

संग्रामाब्धि मथावया विदुरथा चैद्यादि आले वृथा,

शौरी एक, तथापि शत्रुचळथा मदील ऐसी कथा. ॥ १०

कलारुन भूमंडळीं कीर्तिनामा नटश्रेष्ठ आला विदुर्भेद्रधामा, ।

करी नृत्य संगीतशास्त्रप्रमाणें, उणें त्यापुढें दिव्य गंधर्वगाणें. ॥ ११

भद्रासनीं नृप यशोधन मेरु जैसा सामंतवेष्टित नरेद्र मृगेंद्र तैसा, ।

कन्या पुढें रुक्मिणी असतां स्वभावे 'संमोहिली हरिकथाश्रवणप्रभावे' ॥ १२

हरिकथाश्रवणें नृपनंदिनी पडिलि मूर्छित होउनि मेदिनीं. ।

सगुण रूप मनोहर शोभलें, मनिं महद्भुत संचरलें भलें. ॥ १३

हरीचे पदीं वृत्ति तीची मुराली, महद्भुतबाधा जर्गीं ख्यात झाली, ।

'नृपें तोय घेऊनि संकल्प केला, 'वरु श्रीपती माझिये कन्यकेला'. ॥ १४

'रुक्मि ज्येष्ठ सुत, चारि धाकुटे, रुक्मनाम चवघांसि नासुटे, ।

त्या कनिष्ठ रथ बाहु जाणिजे केश मालि इति, एक लेंकि जे. ॥ १५

पाचारुनि सभेसि रुक्मि शिकवी 'ज्योतिर्विदां ब्राह्मणां,

“-कृष्णासीं धटितार्थ लाभत नसे, चैद्येश्वरा द्या' म्हणा, ।

नाहीं चामर आतपत्र अकुळी सिंहासनावेगळा

गोत्र क्षेत्र न नांवरूप, नवरा कोणें गुणें आगळा ? ॥ १६

१. गंगा. भागीरथीस 'त्रिपथगा' 'त्रिस्रोता' अशीं नांवे आहेत. जिचे तीन पथ (मार्ग) आहेत, ती त्रिपथा; अथवा जी तीन मार्गांनीं जाते ती त्रिपथगा. याविषयीं महाभारतांत पुढील वचन आहे:- 'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥'. २. रणसागर. ३. यादवविशेष. ४. कृष्ण. ५. शत्रूंचा समुदाय. ६. कीर्ति हें नांव ज्याचें असा. (हें वर्णन दशमस्कंधांत नाही). ७. भीष्मकराजाच्या गृहाला. ८. नृपासनीं. 'नृपासनं तु यद्भद्रासनम्' इत्यमरः. मण्यादिकृत जें भद्र (कल्याणप्रद) आसन तें भद्रासन. ९. मांडलिक राजांनीं वेष्टित. १०. सिंहासारखा. ११. मोहित झाली. १२. रुक्मिणी (अध्याय ५२ श्लोक २३). १३. गद्दन गेली. १४. भीष्मकानें. १५. रथोद्धताछंद्र. १६. 'रुक्मवर्ण' असाही पाठ आहे. १७. मुलगी-रुक्मिणी; व रुक्मी, रुक्मरथ, रुक्मबाहु, रुक्मकेश आणि रुक्ममाली अशीं पांच मुलांचीं नांवे होतीं. १८. ज्योतिषशास्त्र जाणत्या ब्राह्मणांस. १९. वधूवरांच्या जन्मकाळावरून ज्योतिःशास्त्रमान्य जो परस्परांचा अनुकूल भाव तो. २०. शिशुपालाला. २१. चंवरी. २२. छत्र. २३. सिंहासनरहित. सिंहासन=सुवर्णकृत सिंहाकार आसन=राजासन; चामर, छत्र, सिंहासन इत्यादि राजचिन्हें नाहींत असा. २४. लौकिक, कीर्ति. २५. 'कोण्या मते आगळा' असाही पाठ आहे. २६. अधिक.

नाटोपे कृष्ण काळा, कुटिल अघमळा कै न लिपे विटाळा,

चोरीचा त्यासि चाळा, गवळणि अवळा मोहिल्या, चैक्रचाळा, ।

घाली मंदारमाळा, अजगर बगळा मारिला, कांग काळा,

त्या नेदीं राजवाळा, कवण करि वळात्कार पाहों नृपाळा ? ॥

१७

कैचें भांडार गांठीं ? पशु वैळि, कुरटी कांबळी, वेणु काठी,

कासेसी मालगांठी, चंवर धरि मुठी, थापटी घेनुपाठी; ।

कालिंदीवाळुवंटीं उपटुनि वरैटी मारिला कंस जेठी,

ऐशातें कंबुकंठी वरिल निजदिठीं, तें पुरी कोण कंठी ? ॥

१८

श्रीवैसाचें यदृच्छा पदक धरि उरीं, वर्तताहे स्वैच्छा,

सोंगें घे कूर्ममच्छादिक, बहु कपटी, राज्यभोगीं अनिच्छा, ।

कंठीं मंदारगुच्छावळि, मणि मुकुटीं, वेष्टिता केकिपिच्छा,

दुष्कर्में सर्व आच्छादुनि यश मिरवी, हे जयाची चिकिच्छा. ॥

१९

१. श्लोक १७ वा आणि १८ वा यांत अनुप्रासालंकार योजून 'द्वादशदलकमलबंध'ही साधिल आहे. २. काळला. ३. पापरूप मळा. ४. स्त्रिया. ५. लीलानाटकी. ६. 'कंठी' असाही पाठ आहे. ७. मंदारसंशक कल्पवृक्षाच्या पुष्पांची माळा. ८. अघासुर हा कृष्णाचा घात करण्यासाठी मोठा अजगर होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिलें. ९. वकासुर हा कृष्णाला मारण्यासाठी बगळा होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिलें. १०. कावळा. ११. पदरीं धन कोठें आहे ? १२. वळवितो. १३. चंवरी. १४. यमुनेच्या वाळवंटांत. १५. घातकी. १६. अतिबलवान्. (जेठी=ज्येष्ठ, वयानें जो अत्यंत थोर तो वळानें थोर असा अर्थ कालांतरानें झाला). १७. शंखासारखी मान जिची अशी (रुक्मिणी). १८. आपल्या दृष्टीनें. १९. नगरी. २०. कंठणें=दुःख सोसून जाणें, मग नगराला जाण्याचे श्रम कोण वेतो ? २१. कृष्णाच्या वक्षस्यळावर ब्राह्मणाच्या लत्ताप्रहाराचें जें चिन्ह तें. २२. आपल्या इच्छेनें. २३. श्लोक १९ वा आणि २३ वा यांत अनुप्रासालंकार आहे. २४. मत्स्य, कूर्म, वराह इत्यादि दशावतारांस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. या दहा अवतारांचीं नांवें आणि त्यांतील कृत्यें पुढील श्लोकांत निरूपण केलीं आहेत:-'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्धिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्य-मातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥', 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥'. २५. इच्छारहित. २६. मंदार नामक कल्पवृक्षाच्या पुष्पस्तवकांची माळा. २७. मयूरपिच्छा. २८. लक्षण.

ब्रजा पातली पूतना लंबकेशी तृणावर्तवत्सासुरारिष्टकेशी ।

असे मर्दिले धेनुका शाकटासी, खैसा केंवि देवूं तया लंपटासी?" ॥ २०

राजा वृद्ध, परंतु यत्न न चले त्या ज्येष्ठपुत्रापुढे.

चैद्या रुक्मिणि नेमिली, वर हरी निर्भर्त्सिलासे मुढे. ।

मूळें फाठविलीं नृपांसि, नंगरी शृंगारिली साजिरी,

ते काळीं मृगलोचना नृपसुता झाली असे घाबरी. ॥ २१

अति चतुर मृगाक्षी काय चित्तीं विचारी,

‘नकळत वडिलांतें, कोण आणी मुरारी?’ ।

द्विजवर सलंगीचा त्यासि गुह्यार्थ सांगे,

‘झडकारि तुज जाणें द्वारके आजि लागे. ॥ २२

हरहृदयविसावा मंत्र जो चोविसावा

अनुभवि अकरावा ज्या ध्वजीं पंधरावा ।

अज म्हणति अणावा ब्रह्मपूर्णत्व नावा

ब्रजगवळणि ध्यावा लुब्ध तो आणि गावा’ ॥ २३

वदे भीमकी भूमिदेवा सुदेवा, ‘त्विरे जाउनी पत्र दे वासुदेवा; ।

१. गोकुळा. २. तृणावर्त-कंसाचा अनुचर एक असुर. यानें प्रचंड चक्रवाताचें रूप घेऊन कृष्णास आकाशांत उडवून नेलें. तेव्हां कृष्णानें याला खालीं शिळेंवर इतक्या जोरानें आपटिलें कीं तो त्या क्षणीं मरण पावला (भागवत-स्कंध १० अध्याय ७). वत्सासुर-कंसपक्षीय असुर. यानें कृष्णास मारण्यासाठीं वत्साचें रूप घेऊन गोवत्सांत प्रवेश केला. हें कपट जाणून कृष्णानें त्याला कपित्थ (कंवठीच्या) वृक्षावर आपटून मारिलें (भागवत-स्कंध १० अध्याय ११). अरिष्ट-कंसपक्षीय असुर. यानें वृषभाचें रूप धारण करून गोकुळांत प्रवेश केला. यास कृष्णाच्या हातून मरण आलें (भागवत-स्कंध १० अध्याय ३६). केशी-कंसपक्षीय राक्षस. यानें अश्वाचें रूप धरून कृष्णास पीडा देण्यासाठीं गोकुळांत प्रवेश केला. तेव्हां कृष्णानें यास मारिलें (भागवत-स्कंध १० अध्याय ३७). ३. धेनुक=धेनुकासुर-हा वृंदावनासमीपवर्ती राक्षस. हा गर्दभरूप धारण करून बळरामावर धांवून गेला, तेव्हां यास ठार मारिलें (भागवत-स्कंध १० अध्याय १५). ४. शाकटासी=शकटासुराला.-कंससेवक राक्षस. हा शकटाचें (गाड्याचें) रूप घेऊन कृष्णास मारण्यासाठीं आला होता, पण कृष्णानें त्यास ठार मारिलें (भागवत-स्कंध १० अध्याय १२). ५. भगिनी. ६. खीलंपट. येथें रुक्मीचें भाषण समाप्त झालें. ७. भीष्मक. ८. निंदित केला. ९. बोलावणी, आमंत्रणें. १०. कुंडिनपुरी. ११. मालिनीछंद. १२. सुदेव. १३ ‘सलंगी’ हा फारशी शब्द आहे. १४. ‘लांगि’ असाही पाठ आहे. १५. कृष्ण. १६. ईश्वर. (हा साठ संवत्सरांपैकीं अकरावा आहे). १७. वृष. (वृषध्वज=उमापति. वृष हा पंधरावा संवत्सर होय). १८. सुदेव ब्राह्मणाला. १९. ‘जवे’ असाही पाठ आहे.

नभाएवढें कोण आदान वारी ? न जातां तुम्ही केंवि ये दानवारी ? ॥ २४

विना वासुदेवा पैरावा सुदेवा ! पिता श्रेष्ठभावासमानस्वभावा ।

मनाचा विसावा भजे चोविसावा ल्यजी वत्तिसावा पथी चौतिसावा. ॥ २५

मनपवनतुरंगीं स्वार व्हावें सुदेवा रविउदय न होतां आणि तूं वासुदेवा; ।

अळस न करिं, लग्ना आडवी एक राती, उदयिक तरि येई चैवें, येती अराती. ॥

पाठिलाग करि विप्र मनाचा येवढा जैव जया गमनाचा, ।

टाकिली नगरि कौंडिण मार्गे, द्वारकापुरपिटीं मनवेगें ॥ २७

अंध्या रत्नांचे कळस नभचुंबीत असती,

रवीचंद्रज्वालानलतडितवेष्टीत वसती, ।

सुवर्णाच्या भिंती सरितपति दुर्गा गवसणी,

फणाकारा हारी झळकति गृहा रत्नकिरणी. ॥ २८

माणिक्यें मणि पुष्पराग मरकें वैदूर्य चिंतामणी,

गोमेदोत्तम इंद्रनीळ जडिले पेरोज पाटांगणी, ।

पांचीप्रस्तर पद्मराग सरळे वज्रप्रभा सांवळी,

कुंड्यस्तंभ सुमेद मंडप निके रत्नाचिया पोंवळी. ॥ २९

१. संकट, कठीण प्रसंग. २. निवारण करी. ३. दानवांचा शत्रु (कृष्ण). ४. या श्लोकांत अनुप्रास योजून 'अष्टदलकमलबंध' साधिला आहे. ५. परकी. ६. 'ज्येष्ठ' असाही पाठ आहे. ७. 'प्रभावा' असाही पाठ आहे. ८. श्रीकृष्ण. ९. विलंब (संवत्सर). १०. शार्वरी (संवत्सर), रात्र. ११. मन अथवा वायु यांजसारख्या शीघ्रगामी घोड्यावर. १२. रवीचा उदय असा अर्थ. येथें समास असल्यामुळें 'रव्युदय' असा संधि कर्तव्य असून केला नाही. अशीं उदाहरणें या काव्यांत पुष्कळ आहेत. १३. मध्यंतरीं एक रात्रच आहे. १४. 'उदयं त्वरित यावें' आणि 'उदय नसत येई' असे पाठभेद आढळतात. १५. शिशुपाल. १६. शत्रु. १७. 'येवढा हरुप त्या गमनाचा' असा अन्य पाठ आहे. १८. वेग. १९. 'नभमार्गे' असा पाठभेद आहे. २०. अमोलिक. २१. 'रविचंद्रज्वालानलतडितवेष्टित' असें या समासाचें रूप पाहिजे, परंतु कवीनें वृत्तनियमार्थ वरीच ओढाताण केली आहे. २२. दावाग्नि. २३. विद्युलता यांच्या तेजानें व्याप्त अशीं. २४. गृहें. २५. समुद्र. २६. किल्याला. २७. ओळी, पंक्ती. २८. 'महा' असाही पाठ आहे. २९. हीं रत्नांचीं नावें आहेत. एकंदर नवरत्नें आहेत:—'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलं चेति यथाक्रमम् ॥'. ३०. पापाणविशेष. हा मणि हिमालयावर आणि सिंधुनदांत सांपडतो. याचा रंग पांढरा, पिवळ्या, अस्मानी व तांबडा, असा चार प्रकारचा आहे. याचे शुभावह आणि अशुभावह असे गुणांवरून दोन भेद आहेत. (रसरत्नसमुच्चय अध्याय ४ श्लोक ५४-५६). ३१. पेरोज, पेरुजा, पेरोजा—हें एक वैदूर्य जातीचें रत्न आहे. हा शब्द आरबी आहे. ३२. पाचरूप पापाण. ३३. हिऱ्याचें तेज. ३४. 'वज्रप्रवाळावळी' असा पाठभेद आहे. ३५. 'कुंड्यस्तंभ सुवेदि मंडप' असा अन्य पाठ आहे. ३६. वाड्याची सभोवतालची भिंत.

- सुंदरें मंदिरें दिव्यदामोदरें वास तेथें किजे नित्य दामोदरें, ।
लोक संपन्न ते पुत्रदाराधनें, दाससायुज्यता श्रीपदाराधनें. ॥ ३०
- द्वारकेसि उपमा कवणाची ? दिव्य साम्य पुरि वैश्रवणाची, ।
मुक्तिमुक्तिफल दे अकलंका या गुणें अतुलसाम्यक लंका. ॥ ३१
- गोमतीनदितटीं सुरवाडें पुष्पितें उपवनें फुलझाडें, ।
डोलती सफल तीं पवमानें विप्र पाठ करिती पवमानें. ॥ ३२
- द्वारीं मंगळमूर्ति भैरव महासिद्धिप्रदाता सदा,
मुद्रा दिक्पति मातृका नैनिधी हंससना शारदा ।
तेजःपुंजसुदर्शनावरि पुरी निर्माण केली महा,
भोवे चक्र पळांत एकविसदां शार्दूलविक्रीड' हा. ॥ ३३
- कृष्णें त्रिंशतयोजनें स्थल निकें रत्नाकरा याचिलें,
शेषापासुनि कूर्मचक्र अवघें शोधूनियां पाहिलें, ।
दीपस्थानक तें धरी रचि पुरी जो विश्वकर्मा स्वयें,
संख्या सप्ततियोजनें नगरिचा आवर्त तो निश्चयें. ॥ ३४
- योजनें स्थळ चतुर्दश जेथें त्रिदुमध्य हरिमंदिर तेथें, ।
अष्टपत्र चतुरस्र विहारी गोपुरें चहुंदिशांप्रति चारी. ॥ ३५
- वैकुंठ सालंकृत नित्य जेथें वेश्या मुमुक्षां गति एक तेथें, ।
भक्तां अभक्तां स्थिति भिन्न नाहीं उपेंद्रवज्रा' पठ वृत्त पाहीं. ॥ ३६

१. स्रग्विणीछंद. २. ऐश्वर्यसंपन्न महाल, हवेल्या. ३. कुबेराची. ४. जो कलंकरहित (निष्पाप) आहे त्याला. ५. अत्यंत शोभादायक, मनोरम. ६. 'सकल' असाही पाठ आहे. ७. वायूनें. ८. पवमाननामक वेदमंत्र. ९. भैरव-शिवाच्या भयंकरस्वरूपी असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाल, भीषण आणि संहार या आठ अवतारांपैकीं प्रत्येकास भैरव अशी संज्ञा आहे. १०. अष्टमहासिद्धि देणारा. अणिमा, गरिमा, लघिमा इत्यादि महासिद्धि होत. ११. आठ मुद्रा. आठ दिक्पति, आणि आठ मातृका आहेत. १२. ह्या आठ मातृका अशा आहेत-ब्राह्मी माहेश्वरी चैत्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुंडा चचिकेत्यष्ट मातरः ॥'. १३. कुबेराचे नऊ निधि आहेत त्यांचीं नांवें:-महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व. १४. शारदा (सरस्वती). हिचें वाहन हंस आहे. निरनिराळ्या देवतांचीं निरनिराळीं वाहनें आहेत:-गरुडासन (विष्णु), शिखिवाहन (कार्तिकेय), मेघवाहन (इन्द्र). १५. विष्णु-चक्र. ज्याचें दर्शन शोभन तो सुदर्शन. हा शब्द संस्कृतांत पुंलिंगी आहे. १६. छंदविशेषः शार्दूला (वाघा) सारखी क्रीडा (कृति ज्याची) असा हा (कृष्ण). १७. तीस योजनें. १८. समुद्राजवळ. १९. 'स्थळीं' असाही पाठ आहे. २०. देवांचा सुतार. २१. सत्तर योजनें. २२. घेरा. २३. चौकोनी. २४. शहराचे दरवाजे. २५. उपेंद्रवज्राछंद. २६. उपेंद्रवज्रा हें वृत्ताचें नांव आहे.

मुमुक्षु तडितापडी जटिल कंदमूलाशनी

दिगंबर शिवालयीं धरुनि बैसले आसनीं, ।

उपासक उपासना धरुनि राहिले साधनीं,

अखंड मठमंडपीं वसति मंत्रआराधनीं. ॥

३७

द्वारका सकळपापहारका देखिली परमसौख्यकारका, ।

सप्तमोक्षपुरि त्यांत उन्नता. छंद हा कवि म्हणे 'रथोद्धता'. ॥

३८

कृष्णकीर्तनकथा परोपरी नृत्य गीत करिती धरोधरीं, ।

कल्पवृक्ष लवती फुलीं फळीं मोक्षदायक पुरी महीतळीं. ॥

३९

जरा ना मरी शोक ना दुःख कांहीं सदाचार सत्यव्रती लोक पाहीं, ।

कथानृत्यगीतादि होती पुराणें जगामार्जि वरें खरें नामनाणें. ॥

४०

गृहें गोपुरें चित्रिल्या पट्टशाळा विराजीत मुक्तामणी रंगमाळा, ।

प्रदीपावळी सोहळ्याची दिवाळी असें सौख्य नेणे कदा नाकपाळी. ॥

४१

वेदांती अग्निहोत्री भट गणक महावैद्य गोपाळ मंत्री,

संन्यासी पाणिपात्री जपति हरि मुनी द्वारका मोक्षदात्री, ।

सद्विद्याभ्यास रात्रिदिवस गुरुमुखें साधिती सांख्यशास्त्री,

निर्वैरें पुण्य धोत्री वसति जन सुखें अर्जिती कृष्णमैत्री. ॥

४२

चतुष्पथ पदोपदीं मणिमनोहरा वेदिका,

समार्जित सुकुंकुमें सरणि वीथिरथ्यादिका; ।

पवित्र तुळसीवनें सजल कुंभ कुंभावरी,

महोत्सव पुरौकसां, नगरि रम्य पृथ्वीवरी. ॥

४३

व्यवहारे जन उदिमी सराफ चोटे सर्वातें शैतमखसौख्य तुच्छ वाटे; ।

इत्यादि द्विज नृप वैश्य शूद्र पाहे खानंदें वसति, म्हणा 'प्रहर्षिणी' हे. ॥ ४४

१. पृथ्वीछंद. २. जन्ममरणापासून मुक्ति इच्छणारा. ३. भिक्षा मागून पोट भरणारे, गोसावी, वैरागी. ४. जटाधारी. ५. भक्षणोपयोगी कंद आणि मुळें खाऊन उपजीवन करणारा साधु. ६. नग्न साधु; दिशा, आकाश, मेघ इत्यादिकांनीं आच्छादित असा साधु. ७. 'करुनि' असाही पाठ आहे. ८. 'जपति' असाही पाठ आहे. ९. अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवंतिका आणि द्वारका, अशा सात पुरींमध्ये द्वारका श्रेष्ठ. १०. श्रेष्ठ. ११. स्वर्ग रक्षण करणारा (इन्द्र). १२. जोशी. १३. सर्पादिकांचें विष उतरावयाचा मंत्र जाणतो तो. १४. 'सूत्री' असाही पाठ आहे. १५. पृथ्वी. १६. 'अर्चिती कृष्ण गात्रीं' असाही पाठ आहे. १७. चवाठे. १८. मोठे मार्ग. १९. नगरवासी लोकांस. २०. क्रय-विक्रय करणारा व्यापारी, २१. वस्त्राचें दुकान घालणारे जन. २२. इन्द्राचें सुख. २३. छंदविशेष.

शृंगारें वणिजवधू पहा दुकानीं तोंटकाप्रति उपमा रवींदु कानीं, ।
 वक्षोजीं सँग धरिती उदार बाळा, ते शोभा करि मदनाग्निचा उवाळा. ॥ ४५

कृष्ण द्वारवतीस राज्य करितां पाळी प्रजांकारणें,
 दंड च्छत्र पताक चामर तयां, सौरीप्रती मारणें, ।
 पुण्या बंधन, कीर्तिला दवडणें, पापासि संहारणें,
 कोष्टा कोष्टक चोर चोर म्हणजे ना सर्वथा रक्षणें. ॥ ४६

केला प्रवेश नगरांत जवें सुदेवें, बोले, 'अपूर्व रचिलें स्थल वासुदेवें'. ।
 सिंहासनीं मदनमूर्ति उदार जेथें आला त्वरेंकरुनियां द्विजराज तेथें. ॥ ४७

चिंत्स्वरूप नटलें जनीं वनीं, नाठवे हरिविणें दुजें मनीं, ।
 देखिली मदनमूर्ति लोचनीं, जे उदार भवबंधमोचनीं. ॥ ४८

देखिला द्विज सुदेव माधवें हर्षयुक्त अतिदीनबांधवें, ।
 गौरवें बसविलें निजासनीं, लाभ तो बहुत मानिला मनीं. ॥ ४९

आपणासि सुर जेंवि पूजिती अर्चिला द्विज तसा ब्रज्या रिती, ।
 भोजनादि उपभोग देउनी त्रैसले स्थळ विविक्त सेउनी. ॥ ५०

धरुनि हस्तांबुज वाग्विलासें पृच्छा किजे मंद उदार हांसे, ।
 'कथा निवेदा सुरसा अपूर्वा' सुवृत्त जाणा 'विपरीतपूर्वा.' ॥ ५१

'अहो ! सुदेवा ! परिसा द्विजोत्तमा ! विचारितां ब्राह्मणदेवसत्तमा. ।
 परंतु त्याची स्थिति भिन्न देखणें', सुवृत्त 'वंशस्थ' वदेल लक्षणें. ॥ ५२

'असंतुष्ट त्या इंद्र तोषूं शक्रेना, गृहीं कामधेनू तयाचे दुभेना, ।
 अहंकार ज्याहीं असे दग्ध केला, स्वयें त्याचिया दर्शनाचा भुकेला. ॥ ५३

असंतुष्ट संपत्ति एका असोनी सदा तुष्ट लक्ष्मी कितेकां नसोनी, ।
 समाधान चित्तीं जयाच्या, सुदेवा ! असे बंध त्याची करीं पादसेवा. ॥ ५४

तुम्ही आपुलें कार्य सांगा सुदेवा ! पुरी कोण ? कोठोनि आलेति ? देवा ! ।
 अटव्यें वनें चालतां भागलेती, किमर्थ द्विजा ! या स्थळा पातलेती ?' ॥ ५५

१. प्रहपिणी वृत्त. २. अलंकारविशेष (तानवडें) त्याप्रत. ३. रवि+इंदु. ४. स्तनीं. ५. माला.
 ६. ऊव, संताप, कढ येणें. ७. सोंगट्यांप्रत. ८. 'थोर म्हणणें सर्वार्थ संरक्षणें' असाही पाठ आहे. ९. 'विश्वरूप' असाही पाठ आहे. १०. जी मदनमूर्ति भवबंधमोचनीं उदार—असा अन्वय.
 ११. आपल्या आसनाचा. १२. एकांत. १३. करकमळ. १४. 'उपेंद्रवज्रा विपरीतपूर्वा' असाही पाठ आहे. १५. या श्लोकाचें वृत्त 'वंशस्थ' आहे. १६. इष्टवस्तु देणारी धेनु. १७. दूध देईना.
 १८. गहन, दुर्गम.

परब्रह्म देखोनि प्रत्यक्ष पाहीं द्विजा नाठवे पत्रसंदेशी काहीं, ।

स्मृतिभ्रंश वृत्तांत सांगावयाचा मैनीं देव जाणोनि पूसे सुवाचा. ॥ ५६

“विदर्भदेशिचा स्वभू उदार कौंडण प्रभू,

तैयाचि जे स्वपुत्रिका तिणें दिल्ली स्वपत्रिका, ।

गुणाभिधान रुक्मिणी वसूनैंगस्वरूपिणी,

न होय वश्य आणिका तुम्हांविण ‘प्रमाणिका.’-” ॥ ५७

आंदरपूर्वक गुह्य निरोपी, कुंकुमपत्र मग द्विज ओपी, ।

चुंबुनि देव पुढें अनुरागें ‘दोधकवृत्त’ बुधाप्रति सांगे. ॥ ५८

छंद वंध यमकें अनुपम्यें काव्यरीतिवचनें ननु रम्यें, ।

दोष टाकुनि तुम्हीं गुण ध्यावा विठ्ठलासि अभयंकर द्यावा. ॥ ५९

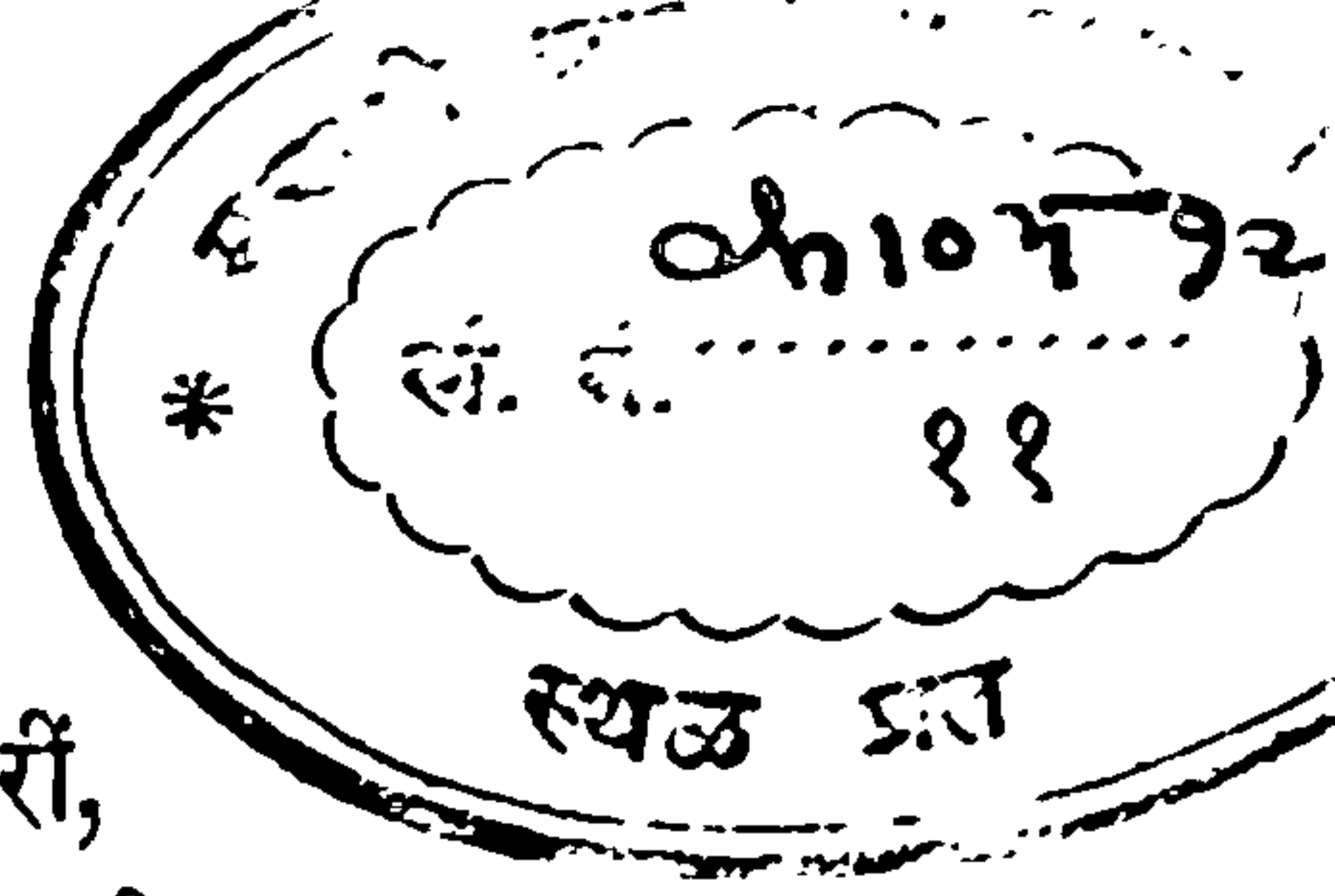
११ श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें सौभाग्यसंवर्धनी,

श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्यवित्स्पर्धनी, ।

वर्णी विठ्ठल दास यावरि किजे प्रस्थान दामोदरें,

तेथें पंडित चित्त देत कमळीं भृंगी जसी सादरें. ॥ ६०

१. ‘साक्षात’ असा पाठभेद आहे. २. निरोप. ३. ‘पुसे श्रीहरी भाव जाणोनि त्याचा’ असा पाठभेद आहे. ४. ‘भीष्मक’ असा अन्य पाठ. ५. ‘तयास एक पुत्रिका’ अन्य पाठभेद. ६. ‘महामती’ अन्य पाठभेद. ७. मेरुपर्वतासारखें स्वरूप जिचें. सुवर्णासारखी तेजस्वी—असा भाव. ८. या श्लोकाचें वृत्त ‘पंचचामर’ आहे. याचें लक्षण:—‘प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्’ अथवा—‘जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.’ ‘प्रमाणिका’ वृत्ताची दुप्पट केल्यानें ‘पंचचामर’ होतें. ‘प्रमाणिका जरौ लगौ’ असें त्या वृत्ताचें लक्षण आहे. ९. गौरवपूर्ण रीतीनें. १०. या ‘दोधक’ वृत्ताचें लक्षण:—‘दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ.’ यांत तीन भगण आणि दोन गुरु अक्षरें असतात. ११. वंशस्थ, दोधक, शार्दूलविक्रीडित, इत्यादि छंद. द्वादशदलकमलबंध, अष्टदलकमलबंध, अश्वबंध, चामरबंध, खड्गबंध, बाणबंध, मुरजबंध, इत्यादि या बंधांचे अनेक प्रकार आहेत:—‘बाण-बाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तयः । मृदंगपद्मशृंगाटदंभोलिमुसलांकुशाः ॥ पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपत्रिका । एते बंधास्तथा चान्येऽप्येवं ज्ञेयाः स्वयं बुधैः ॥’ यमकें=अर्थ असून जेथें अर्थभिन्न समान वर्णांची आवृत्ति होते तेथें यमक होतें. याचे श्लोकपादावरून अनेक प्रकार आहेत:—मुख, संदंश, आवृत्ति, गर्भ, संदष्टक, पुच्छ, पंक्ति, युग्मक, परिवृत्ति, समुद्र, महायमक, इत्यादि. १२. काव्यरीति=रसाला अनुकूल अशी जी काव्यांतील पदरचना तिला ‘रीति’ असें म्हणतात. ही तीन प्रकारची आहे:—वैदर्भी, गौडी आणि पांचाली. भोजराजाच्या मतें ही सहा प्रकारची आहे:—वैदर्भी, गौडी, पांचाली, अवंतिका, मागधी आणि लाटीया. १३. खरोखर. १४. दोन जुनाट हस्तलिखित प्रतींत हा श्लोक आढळत नाही. तेव्हां हा कदाचित् प्रक्षिप्त असावा.

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें साहित्यपद्योत्तरीं,

वाची श्रीपति पत्रिका उकलुनी चातुर्यवर्णाक्षरीं; ।

श्लोकाची रसवृत्तिशुद्ध रचना वित्पन्न ते जाणती.

वर्णी विठ्ठल दास सर्ग पहिला मज्हाष्ट्र हे पेंद्धती. ॥

६१

सर्ग दुसरा

सुवर्णाचें पत्राक्षर कैमलपत्राक्ष उकली,

प्रभा काँश्मीरार्ची, द्युति हिर्मकराची, प्रगटली, ।

उँडंगें आकाशीं रजनिअवकाशीं उगवती,

तशा बिंदू रेखावळि घनसुरेखा मिरवती. ॥

१

‘अनंता ! श्रीकृष्णा ! नमन तव साष्टांग चरणा,

अनंतब्रह्मांडोदरपति परित्राणकरणा, ।

मुकुंदा ! मंदारा ! यदुपति ! उदारा ! गुणनिधी !

करी वेदोनारायण भजन गंगांधर विधी. ॥

२

घनश्यामा रामा भुँजगपतिपर्यंकशयना !

यँजी पँद्मा वक्षावरि तव पदें पँद्मनयना ! ।

पुनः प्रेमा नामामृत ईशँविषस्ताप नुरवी,

रसीक व्यासर्पी सहजचि वदे वर्धन कवी. ॥

३

तुझ्या सौंदर्याचा त्रिभुवनिं ठसा एक न दिसे,

पदप्राप्तीसाठीं सुरँवर महेंद्रादिक पिसे, ।

१. रस=शृंगार, हास्य, करुणा, रौद्र, वीर, भयानक, इत्यादि रस आहेत. ‘शृंगारवीरकरुणा वीभत्सभयानकान्द्रुता हास्यः । रौद्रः शांतः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे ॥’ [काव्यालंकार-अध्याय १२ श्लोक ३]. वृत्ति=रसाला उपकारक जी वर्णरचना तिला ‘वृत्ति’ म्हणतात. ती मधुरा, प्रौढा आणि परुषा अशी तीन प्रकारची आहे. यांसच कैशिकी, सात्वती आणि आरभटी अशीं नांवें आहेत. या तीन वृत्ति माधुर्य, प्रसाद आणि ओज या गुणांच्या पोषक आहेत. शृंगारवर्णनांत कैशिकी आणि वीररसवर्णनांत सात्वती व आरभटी यांचा उपयोग करतात. २. ‘भारती’ असा अन्य पाठ आहे. ३. कृष्ण. ४. केशराची. ५. कांति. ६. चंद्राची. ७. नक्षत्रें. ८. कल्पवृक्षा. ९. वेदस्वरूपी परमेश्वर. १०. महादेव. ११. ब्रह्मदेव. १२. शेषावर शयन करणाऱ्या १३. पूजी. १४. लक्ष्मी. १५. कृष्णा. १६. शंकराला विषप्राशनानें झालेला दाह. १७. देवश्रेष्ठ.

त्रितापध्वंसेति श्रवण करितां कीर्तिगरिमा,

कळेना वेदांता स्तुतचरणराजीवमहिमा. ॥

४

मुकुंदा ! जो रूप द्रविण कुळ विद्या वय धरी

नरांमध्ये पंचानन, न वरि या कोण नवरी ? ।

न पावेति व्रीडैवति कुळवती उत्कटतपे,

वराका मी तेथे तुज वरिन कैसेनि पडिपे ? ॥

५

मनोवाचा काया हरि ! तुझिच जाया भरंवसा,

तुझ्या अर्धांगते वरिल दमघोषात्मज कसा ? ।

मृगेद्राच्या लाभे फळ केवळु गोमायु तरुणा,

घडेना कल्पांतीं, मुनिजनपरित्राणकरुणा ! ॥

६

गुरूपूजा सेवा व्रत नियम देवार्चनगती,

तळीं वापी कूपादिक मठ अमूपार जगती, ।

घडे हे प्राग्जन्मीं, तरिच इहजन्मीं परिणिसी

तनूची फांसाटी, वारिन तुजसाठीं धरिणिसी, ॥

७

दयाळा ! माझे त्वां भजनिं मन सर्वस्व हरिलें,

निरीतंका चैद्या गमन परवां लग्न धरिलें; ।

न येणें एकाकी प्रगट गुज कोण्हा न करणें,

समारंभे यावें, जंव न पडती सूर्यकिरणें. ॥

८

रथ शृंगारावे मदेगलित दंतां वळ बरे,

तुळे ज्यांसीं ऐरावत सुहृद चौदंत दुसरे, ।

१. त्रिविध ताप नाहीसा करतोस. त्रिताप=आधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक—असे तापाचे तीन प्रकार आहेत. आधिभौतिक—पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांच्या क्षोभाने होणारा—जसा भूकंप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोलंघन, आध्यात्मिक—(मनाच्या क्षोभापासून अथवा शरीराच्या रोगापासून होणारा—जसा खरूज, ताप), आणि आधिदैविक—(देवतांच्या क्षोभापासून होणारा—जसा वीज पडणे). २. कीर्तीचा मोठेपणा. ३. स्तवन केलेल्या चरणकमळाचा मोठेपणा. ४. वित्त. ५. सिंह. ६. वरीत नाही, स्वीकार करीत नाही. ७. लज्जायुक्त. ८. उग्रतपाने. ९. क्षुद्र. १०. प्रतिष्ठेने. ११. देहाने. १२. भार्या. १३. अर्धांग=स्त्री, बायको, प्रिया. १४. दमघोषसंज्ञक राजाचा पुत्र (शिशुपाळ). १५. सिंहाच्या. १६. ग्रास, घांस. १७. कोल्हा. १८. विहिरी. १९. अनंत. २०. विवाहित करशील. २१. 'त्यजिन' असा पाठभेद आहे. २२. भीतिरहित अशा. २३. मदोन्मत्त. २४. हत्ती.

तुरंगीं पौल्हाणें मणिगणयुतें सज्ज करणें,

वृहदंत्रां दारुभरण भरिजे सावधपणें. ॥ ९

खटाटोपें यावें, नृप मगध चैद्यादि मिळती,

प्रतापें जिंकावे रसनवकुळींचे क्षितिपती. ।

उद्यां लग्नाआधीं मथुनि रणसिंधू बळनिधी

वळात्कारें पाणिग्रहण करणें राक्षसविधी. ॥ १०

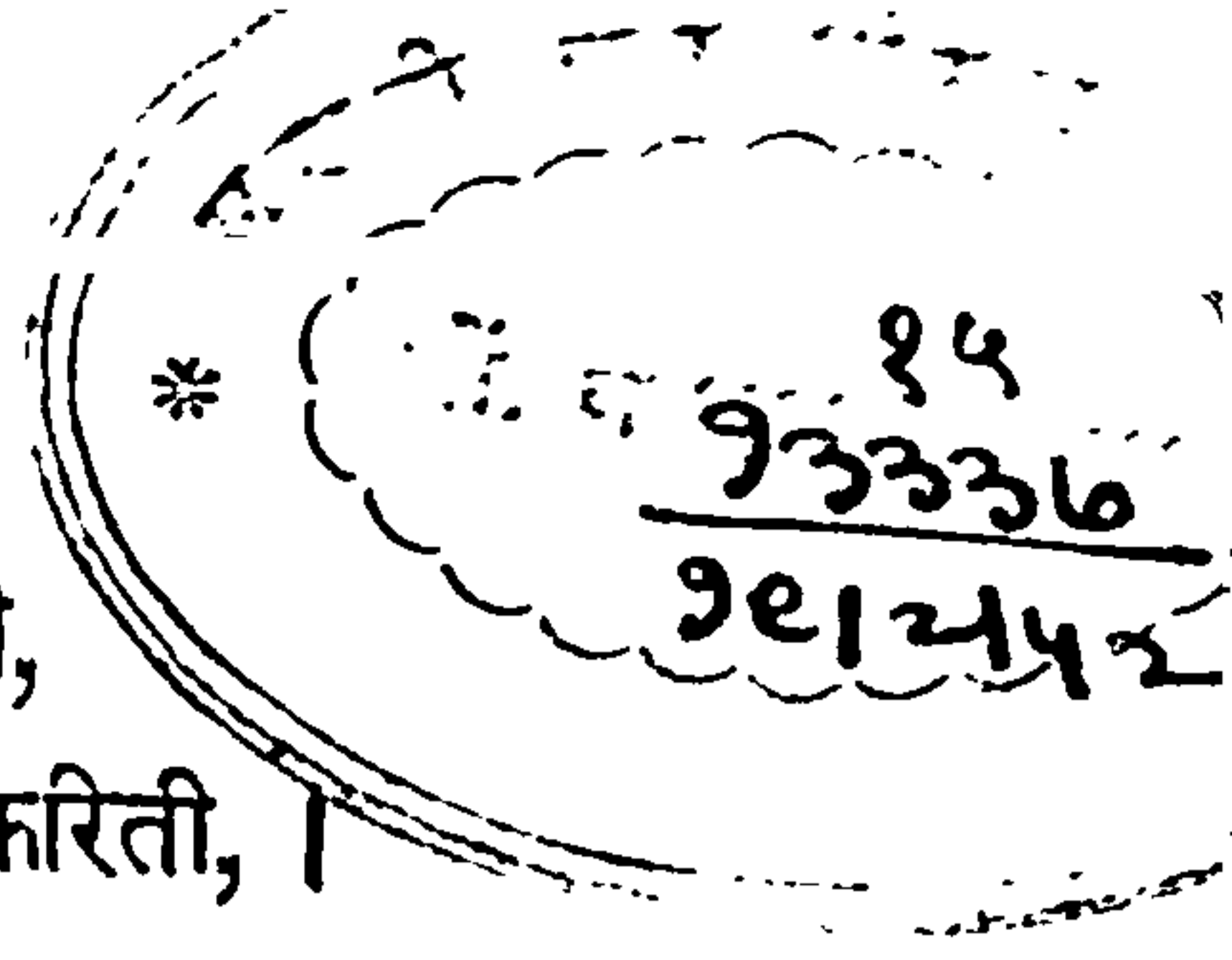
जरासंधा शाल्वादिक विर्मत चैद्य क्षितिपती,

जिणवे संग्रामीं, मज हरुनि न्यावें यदुपती ! ।

१. घोड्यावर. २. खोगीर. ३. मोठ्या तोफेंत. ४. रस म्हणजे सहा (पडूस) आणि नऊ मिळून शाण्व कुळींचे राजे:—या राजांचीं नांवां सद्याद्रिखंडांत दिलीं आहेत तीं—अनुज, देवक, पृथु, ऋतुपर्णा, जय, सुभीम, सौवाम, सुमंत, कौंडीण, मंडुक, कुशीक, मार्तंड, कामपतीचे पुत्र सोमवंशी—पद्म, शाम, पृथु, श्रीधर, ब्रह्मज्ञ, चंपक, शार्दूल, नोल, विद्युत्पति, सुरब्रह्म, रघु, मागध, शैल, मान, श्रीपति, शल, नकुल, शैल, भूरथ, यदु, पौडीक, जघव, मन्मथ, पार्थिव, रंधक, प्रघोष, शशी, दान, सारंग, वज्रदंष्ट्र, देव, मंत्रोद्भव, श्रीपाल, मयुरण्य, सुरसेन, नरहरि, मंडूक, भार्गव, सुग्रीव, सप्तसंधर, चैत्र, धर्म, रिपु, शाश्वत, दान, शाल्मली, जायव, विदर्भ, प्राणनाथ, वैजयंत, पार्थिव, भूरिसेन, पृषद, वासुकी, कीर्तिमान, सुवर, गोत्रज, अतिवार, सुदेष्ण, रुक्मरथ, सुरथ, महाराज, अरिमर्दन, प्रीतिनाम, सहभ्रजित, चित्ररथ, सीम, आदि, गज, असीमहीधर, श्वेत, सुक्षेत्र, महाविद्वान्, सुविद्वान्, कामद, श्रीधर, प्रजापाल, वेदवार, ध्रुववंश, स्वायंभुमनूचा रघुवंश, वैवस्वत मनूचा जनकवंश, पुरूचा कुरुवंश, यदुवंश, सूर्यवंश-शिवराज. ५. राजे. ६. विवाह. ७. राक्षसविधि=राक्षसविवाह. विवाहाचे आठ प्रकार आहेत:—(१) विद्या व सदाचार यांनीं युक्त असून, कन्येची याचना न करणारा अशा वराला सत्कारपूर्वक बोलावून आणि वस्त्रालंकारांनीं पूजून कन्यादान करणें हा 'ब्राह्मविवाह.' (२) ज्योतिष्टोमादि यज्ञ होत असतां, यथाविधि कर्म करणाऱ्या ऋत्विजाला अलंकारयुक्त कन्यादान करणें हा 'दैवविवाह.' (३) वरापासून धर्मार्थ म्हणजे यागादि सिद्धींसाठीं किंवा कन्येला देण्यासाठीं एक गोमिथुन (एक गाय व बैल) अथवा दोन गोमिथुनें घेऊन त्याला यथाशास्त्र कन्यादान करणें हा 'आर्पविवाह.' (४) 'तुम्हीं उभयतां मिळून धर्माचरण करावें' असा कन्यादानकालीं पूर्वीं नियम करवून पूजा करून कन्यादान करणें हा 'प्राजापत्यविवाह.' (५) कन्येच्या पित्रादि जातींना आणि कन्येला यथाशक्ति स्वेच्छेनें धन देऊन कन्येचा स्वीकार करणें हा 'आसुरविवाह.' (६) कन्या आणि वर यांच्या अन्योन्यानुरागानें आलिंगनादिरूप परस्पर वधूवरांचा संयोग हा 'गांधर्वविवाह.' (७) कन्यापक्षीय लोकांचा नाश करून अथवा त्यांचे शरीराला जखमा करून व प्राकारादि फोडून, रोदन करणारी आणि पित्याला व भ्रात्यांना आक्रोशपूर्वक हांका मारणारी अशी कन्या गृहांतून बलात्कारानें आणणें हा 'राक्षसविवाह.' (८) निजलेली मद्यमदविव्हल अथवा शीलसंरक्षण-विरहित अशा स्त्रियेशीं एकांतीं मैथुनधर्मां प्रवृत्त होणें हा 'पैशाचविवाह.' (मनुस्मृति-अध्याय ३ श्लोक २७-३४). ८. शत्रु. ९. जिंकावे.

- समाधानें पाणिग्रहण न घडे कौंडिणपुरीं,
 किजे लग्न द्वारावतिस विधिनें मंगळतुरीं. ॥ ११
- न मानीं आशंका, मज म्हणसि अंतःपुरचरें
 बलात्कारें नेतां खवळतिल बंधू उपवरें, ।
 वधूं जातां त्यांतें बैत करिल ऐसें न म्हणिजे,
 उपाय प्राणेशा ! प्रथम रचिला म्यां समजिजे. ॥ १२
- असे लग्नापूर्वीं भगवतिस यात्रा नवसिली,
 निघाया बाहेरी कमलनयना ! युक्ति रचिली, ।
 पुरीबालोद्यानीं जवळि जगदंबालयपदीं
 तुझी माझी संज्ञा, हरण करणें कार्य संपदी. ॥ १३
- पित्यानें, गोपाळा ! वचन शिशुपाळा न दिधलें,
 न चाले ताताचें, करि निजसुताचें म्हणितलें. ।
 परश्र्वांचे लग्नीं स्वभु सुहृद संलग्न विवर्सीं,
 उद्यां येईं नेईं, तुज वरिन, येईंन सरसीं. ॥ १४
- कृपापारावारा ! कुंकुरपरिवारा सजुनियां,
 त्वरें पावें चिंतामणि ! भुवनचिंता त्यजुनियां, ।
 महालक्ष्मीनाथा ! करिं मज अनाथावरि दया,
 नुपेक्षीं दातारा ! चुकविं दुःखितारातिविष या. ॥ १५
- फुकाची मी दासी, झणिं मन उदासीन करिसी,
 न येसी तें जाणा तुजविण यंजींना नृपतिसी. ।
 यशःश्री गोपाळा ! समुख शिशुपाळाप्रति न ये
 रथीं कीजे पाणिग्रहण शरपाणीसहित ये. ॥ १६
- कदाचित् गोपाळा ! म्हणसिल महाधीट नवरी,
 न नेतां पाचारी किमपि शिशुपाळासि न वरी, ।
 असो हे दौळाची चतुर धरंघेणी पैरिणिजे
 गृहा येतां मातें वश करिल ऐसें न म्हणिजे. ॥ १७

१. मंगलवाद्यांनीं. २. खेद. ३. नगराबाहेरच्या वागेंत. ४. संकेत. ५. तत्क्षणीं. ६. परवांचे.
 ७. परवश, पराधीन. ८. उत्साहयुक्त. ९. दयासागरा. १०. कुंकुरसंज्ञक यादवसमूहाला.
 ११. पापरूप शत्रुविषास. १२. पूजींना. १३. अशा तऱ्हेची. १४. घरबुडवी. १५. विवाहिजे.

पिता माता भ्राते मज वडिल ते ज्येष्ठ नमिती,
 तुझ्याठायीं चौघेजण विनिते, निंदा न करिती, ।
 दुरात्मा तो रुक्मा खल पैतित हॅाला प्रैचुर पी
 स्वखड्गें दंडावा, रणिं मुख न दावी पुनरपी. ॥

१८

गजेंद्रें आकांतीं स्मरण करितां शोक हरिला,
 दयाव्धी प्रह्लादे स्तवन करितां स्तंभ चिरिला; ।
 ब्रजासाठीं गोवर्धन उचलिला त्वां जिवविलीं
 विचित्रें पांचाळीप्रति अमुप वखें पुरविलीं. ॥

१९

स्वयें वांछी पादांबुजरज उमावल्लभ हरी,
 जटाजूटीं गंगा तव चरणतीर्थोदक धरी, ।
 न जाणेती ब्रह्मादिक उपनिषद्भाग सुमती,
 न येसी तूं तैं मी वरिन शतजन्मीं दृढमती. ॥

२०

१. चौघे बंधु. २. नम्र. ३. पातकी. ४. मद्य. ५. 'हालाहलरूपी' असा पाठभेद आहे. ६. 'स्वदंडें' असा अन्य पाठ आहे. ७. गजेंद्र-ही कथा श्रीमद्भागवत-स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हांनें संतप्त आणि तृपार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नकाच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया, आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षे गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्रानें हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९). 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करित नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतो' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'नारायणा ! अखिलगुरो ! भगवन् ! नमस्ते' असें म्हणून गजेंद्रानें सोडनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्याप्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्रानें नकाचें तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३). ८. प्रह्लाद-हिरण्यकशिपूस कयाधूपासून झालेला ज्येष्ठपुत्र. हा भगवन्निष्ठ आणि विष्णूचा उपासक म्हणून पित्यानें ह्याचा पुष्कळ छळ केला. शेवटीं परमभागवताच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन नृसिंहानें याच्या पित्याचा वध केला आणि याचें संरक्षण केलें. (भागवत-स्कंध ७ अध्याय १-१०). ९. 'स्मरण' असा पाठभेद आहे. १०. खांव. ११. गोकुळासाठीं. १२. द्रौपदीस श्रीकृष्णानें वखें पुरविलीं. ही कथा महाभारत-सभापर्वांत आहे. १३. उपनिषदें,

रमाकांता ! झाली लिखित लिहितां तांतडि मळा,
नसे शाई दौती, प्रचुर मज संदेह गमळा, ।

कळावें ना कोण्हा हितगुज विचारुनि वैहिलें

कैनिष्ठेनें नेत्रांजनघनरसें पत्र लिहिलें'. ॥

२१

वाचोनि पत्र नैवपंकजनेत्र राहे, विप्राकडे स्मितमुखें क्षणएक पाहे; ।

वोले सुदेव 'लिखितार्थ निका विचारा, कर्तव्य तें त्वरित कार्य किजे उदारा ॥

तूं सर्वसाक्षी सकळांतरात्मा सर्वज्ञ सर्वेश्वर सच्चिदात्मा, ।

ब्रह्मद्र वेद स्तविती पुरारी अगाध तूझा महिमा मुरारी ! ॥

२३

गृहीं प्रिया मां, परिपूर्णकामा, मुदीरधामा मदनाभिरामा, ।

स्वसैन्य नीलांबर मेघनीला चाले सुशीला धरिं वीरलीला'. ॥

२४

विप्रबोलश्रवणें वनमाळी, हास्य पावुनि पिटी करटाळी, ।

'रुक्मिणीसि विरहास्तव निद्रा, अल्प ये न रजनींत मुनींद्रा ! ॥

२५

राजे संग्रामयज्ञीं हविन पशु जसे, रुक्म दंडीन युद्धीं,

नाना संतृप्त भूतें करिन भुजबळें मेदमांसीं अशुद्धीं, ।

काष्ठें मंथूनि दोनी हुतवहविशिखा काढिजे जेंवि आगें,

वैदर्भी एकला मी खेळु प्रणिन तितें पूसिलें सानुरागें'. ॥

२६

पाचारिला कुशल दारुक त्यासि सांगे, 'जाणें विदर्भनगरीप्रति आजि लागे ।

कोणासि त्यां न कळतां रथ सज्ज कीजे, त्रैसावया द्विजवरासि तुरंग दीजे'. ॥ २७

संजोगिला रथ मनोरथपूर्णकर्ता, जो शत्रुसाधन यशोधन सर्वहर्ता, ।

ग्रीष्मार्कविंबशरदिंदु तसीं रथांगें वायूपमा रणसमुद्र तरे निजांगें. ॥

२८

१. पुष्कळ. २. तत्काळ. ३. कनिष्ठिका अंगुलीनें. ४. डोळ्यांसंबंधीं काजळाच्या दाट रसानें. ५. नव्या कमळासारखे डोळे ज्याचे तो (कृष्ण). ६. त्रिपुरामुराचा शत्रु. (महादेव). ७. लक्ष्मी. ८. घनकांति (मेघवर्णा). ९. जो वनमाला धारण करतो तो. 'आपादपद्म या माला वनमालेति सा मता' इति कलिंगः; अथवा 'आजानुलंबिनी माला सर्वतुंकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाच्या वनमालेति क्रीतिंता ॥' तात्पर्यार्थ-कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पोंचणाच्या मालेला वनमाला असें नांव आहे. श्रीकृष्णाची माला पूर्वोक्त प्रकारची असे म्हणून त्याला 'वनमाली' असें नांव आहे. १०. युद्धरूप यज्ञांत. ११. होम करीन, वळी देईन. १२. प्राणी. १३. रक्तांनीं. १४. अग्नीची ज्योत. १५. निश्चयार्थक अव्यय. १६. परिणय करीन. १७. प्रेमपूर्वक. १८. दास्क=कृष्णाचा सारथी, याला काश्यपेय असें नामांतर होतें. १९. सुदेवाला. २०. जोडिला. २१. शत्रूला साधून देणारा. ज्यांत वसलें असतां शत्रु आपल्या स्वाधीन होतो-असा भाव. २२. ग्रीष्मकाळातील सूर्यविंब आणि शरत्कालातील चंद्र, यांच्यासारखीं (रथांगें). २३. चाकें.

सुग्रीव शैव्य सुबलाहक मेघपुष्प वर्णोपमा त्रिदशवाहिनिमेघपुष्प, ।

शृंगारिले मणिगणाभरणीं ललामें, ज्यांचीं कदा न लगती धरणीं लगामें. ॥ २९

आरोहणा स्यंदन वासुदेवा, बैसावया वाह नवा सुदेवा; ।

शस्त्रें रथीं स्थापुनि पूतनारी जितावया नोवरि पूत नारी. ॥ ३०

श्रीमद्रुक्मिणिची स्वयंवरकथा सौभाग्यसंवर्धिनी

श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्यवित्स्पर्धिनी, ।

वर्णी विठ्ठल दास यापरि किजे प्रस्थान दामोदरें,

तेथें पंडित चित्त देउ, कमळीं भृंगें जसीं आदरें. ॥ ३१

सर्ग तिसरा

शुक म्हणे परिसें कुरुनंदना ! चतुरवर्धन तूं रिपुभंजना ! ।

नैवसरोरुहनेत्र चढे रथा 'द्रुतविलंबितवृत्त' बुझे कथा. ॥ १

गाधिनीनंदनें योजिलें स्यंदना, आदरें जाणवी देवकीनंदना, ।

कृष्ण आणावया चालिला रुक्मिणी, सत्कवी गातसे छंद हा, 'स्रग्विणी'. ॥ २

आनर्तदेशींहुनि पूर्वपंथें प्रयाण केलें वसुदेवसूतें, ।

एका निशीमाजि विदर्भदेशा घेऊनि आला द्विज 'इंदिरेशा. ॥ ३

राजे आले वराडा म्हणुनि नृपैती त्यांसि गेला पुढारां,

सन्मानेसीं गुढारासहित निर्जपुरामाजि नेलें विडारा; ।

चैद्याच्या लंग्रचाडा नरवर मिर्भले, भाट गाती पवाडा,

वृष्णी येनाति पाडा, परि करिल हरी क्षात्रधर्मी निवाडा. ॥ ४

शृंगारिलें नगर होंठवट्या दुकानें रथ्या चतुष्पथ समार्जित कुंकुमानें; ।

चित्रध्वजादि मखरें नैव रंगमाला दिव्यांबरें युवतिराजित पदशाळा. ॥ ५

१. हीं कृष्णाच्या अश्वांचीं नांवें. (श्रीमद्भागवत-दशमस्कंध-अध्याय ५३ श्लोक ५ पहा).
 २. देवनदी (गंगा) तिचें उदक. ३. घोड्यांच्या अलंकारविशेषें. ४. घोडा. ५. पवित्र. ६. 'सादरें' असा पाठमेद आहे. ७ नूतनकमलासारखे नेत्र ज्याचे असा (कृष्ण). ८. समजे. ९. दाखानें.
 १०. स्रग्विणी-छंदोविशेष. यांत चार 'र'गण प्रत्येक चरणांत असतात. यास चार चरण असतात. हा जगती छंदाचा पोटमेद आहे. ११. दशमस्कंध अध्याय ५३, श्लोक ५ पहा. १२ 'यदुवंशनाथें' असा पाठमेद आढळतो. १३. लक्ष्मीपति कृष्ण त्याला. १४. हें 'अष्टदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. भीष्मक. १६. 'पुन्हाडा' असा अन्य पाठ. १७. सैन्य व त्यांचे डेरे, हत्ती वगैरे साहित्य यांसह. १८. कुंडिनपुराला. १९. 'बिन्हाडा' असा अन्य पाठ. २०. विवाहकौतुका. (चाड=आवड). २१. मिळाले. २२. बाजारपेठा. २३. गळ्या. २४. चवाठे, २५. शिंपलेले. २६. केशरानें. २७. नूतन. २८. हवेल्या.

नांदीश्राद्धविधान देवकविधी आरंभिला संभ्रमें,

केला होम अथर्वणा, मग दिलीं दानें यथानुक्रमें; ।

वैदर्भी सति ठेविली हळदिका दों मंडपीं सोहळा,

चैद्येशें विधि याहुनी बहुगुणें संपादिला मोकळा. ॥

६

आले शाल्व विदूरथादिक जरासंध प्रतापी बळें,

‘नेऊं जिंकुनि रुक्मिणीस’ म्हणती ‘संनद्ध केलीं दैळें, ।

‘येती सत्वर राम कृष्ण, परि ते आम्हांपुढें कायसे ?

लाऊं दाटुनि लग्न, मुख्य रुक्मा चैद्यादि साहा असे.’ ॥

७

असो, यावरी वर्तलें द्वारकेसी प्रलंबघ्न जाणे विभू एकदेसी ।

नसे सैन्यसंपत्ति, यालागिं जावें. ‘भुजंगप्रयाता’ बुझा छंद नावें. ॥

८

पैत्रमंत्र कळला बळदेवा, झुजती नृपति तुंबळ, देवा ।

प्रेरिलें हरिस मूळ सुदेवा, तो विचार कथिला वसुदेवा. ॥

९

संजोगिलें कुकुरसैन्य पळार्धमात्रें, चौदंति कुंजर नगोपम वज्रगात्रें; ।

घंटावळीयुत बळोद्धतशूळदंती शृंगारिले र्जलदनील जसे वसंतीं. ॥

१०

तोडिं खैलीन, बहु चित्रविचित्र वांजी कुक्षीवरी जडित जीन ललामराजी, ।

जे कां नभासि टिपिती पुढिल्या खुरानें, हिंसेति^{१३} चंडें^{१४} कुकुभा भरल्या रवानें ॥ ११

शृंगारिले रथ सहस्र सैमेत वाजी संजोगिले गरुडकेतु तया विराजी, ।

तीं जाहजें रणसमुद्र तरावयाचीं, आरूढ वीर कवचें सुदृढें तयांचीं. ॥ १२

क्रमेलक दुतंगिले सदृढ लोहयंत्रें वरी

असंख्य चैमु चालली त्रिदशवाहिनीचेपरी; ।

पदातिगण चालिले, चरणिं तोडरीं राजती,

उदार चतुरंगणीं गरुडपक्षलीलावती. ॥

१३

१. विवाहादि मंगलकार्य करण्यापूर्वीं करतात जें नांदीश्राद्ध तें. यांत बाप, आज्ञा, पणजा; आई, बापाची आई, बापाची आजी; आणि आईचा बाप, आईचा आज्ञा, आईचा पणजा—या नऊ पितरांचा उच्चार मात्र येतो. २. समारंभपूर्वक. ३. दशमस्कंध—अध्याय ५३ श्लोक १७ पहा. ४. सज्ज. ५. सैन्यें. ६. प्रलंबसंघक दैत्याचा नाश करणारा बलराम. ७. रुक्मिणीच्या पत्रिकेंतील मसलत. ८. मेघासारखे निळे. ९. लगामें. १०. घोडे. ११. ‘पृष्ठीवरी’ असा पाठभेद आहे. १२. भूषणपंक्ति. १३. गर्जतात, खिंकाळतात. १४. भयंकर. १५. दिशा. १६. शब्दानें. १७. युक्त, सहित. १८. गरुडध्वज (कृष्ण). १९. उंट. २०. दुहेरी बंध बांधून सज्ज केले. २१. बंदुका व तोफा, २२. सेना, २३. देवसेनेसारखी, २४. ‘सज्जले’ असा पाठभेद,

रथावरि महारथी कुकुर बैसले आगळे,
कितेक शिविकासनीं, चवर डोलिंचे वेगळे ।

अपार चमु चालिली, गणित पायभारा नसे,
तुरें पैणव दुंदुभी जलदगर्जना होतसे ॥

वीरां उष्ट्रिक-वारुकांसि केंवचें, अंग्रिद्वयीं यूतिका
शस्त्रं सारसनीं निवद्ध जघनीं जिंकावया अंतका, ।

सेनाचक्र हंलायुधें गवसुनी प्रस्थान केलें असे,

आला कौंडणनामपूरनगरीं, श्रीकृष्ण जेथें असे ॥

अवस्था मनीं लागली रुक्मिणीसी, 'न ये श्रीहरी कां ?' म्हणे साजणीसी; ।

उद्यां लग्न, केली उपेक्षा मुकुंदें, जळें सावती नूतनें नेत्रकुंदें ॥

पर्यंकारूढ शंकाकुल विकळ गळा भूषणें रत्नगर्भा;

फुंलांभोजायताक्षी सहचरिस म्हणे निर्मिलें रुक्मगर्भा; ।

जें जें होणार तें तें अचुक फळ घडे भौविनी तें कळेना,

कैसें आतां करावें ? अजुनि हरि न ये, वेदना अकळेना ॥

द्वारा येऊनि जाये, किमपि द्विज न ये, धाडिला कृष्णसोये,

वत्सालागोनि गाये हुंभरत जसि ये, रुक्मिणी तेंवि होये; ।

सांगावें गुह्य माये, तरि सुहृदभयें गुप्त गोष्टी नराये,

कैसा कीजे उपाये हितगुज सखिये सांगतां सिद्धि काये ॥

धन्वंत्री त्रिविधं प्रकार वदतां चित्तास उल्हास ये,

नाना मंद सुगंध शीतळ परी तापाग्निचा हो सये, ।

१. पायदळ, पदातिसेन्य. २. वाद्यविशेष. ३. उंट व घोडे यांना. ४. चिलखतें. ५. जोडलेलीं. ६. योद्ध्यांचा कमरपट्टा. ७. बळरामानें. [हल-नांगर आहे आयुध ज्याचें तो]. ८. सोवतिणीशीं. ९. नेत्ररूप कुंदें. १०. प्रफुल्लकमलासारखे नेत्र जिचे अशी. ११. 'वर्तलें' असा अन्य पाठ. १२. होणारी गोष्ट. १३. एका पोथींत सतरा आणि अठरा या दोन पद्यांमध्ये आणखी एक पद्य आहे तें येथें देतोः- 'नेलें नाही पत्र किंवा सुदेवें ऊपेक्षीलें वा मला वासुदेवें; । आला नाही जाव कां कागदाचा ? येईना तो अग्रजू कां गंदाचा ?' ॥ [१. सुदेव नामक ब्राह्मणानें. २. किंवा. ३. कृष्णानें. ४. गद म्हणून वसुदेवाचा मुलगा होता त्याचा अग्रज=वडील भाऊ (कृष्ण.)] १४. येथें अनुप्रासालंकार आहे. १५. जा ये करी. १६. धेनु. १७. हंभरत. १८. न राहे. येथें प्रासासाठीं 'हे'काराच्या स्थानीं 'ये'कार योजिला आहे. १९. वैद्य. २०. तीन प्रकारचा ताप.

कंदर्पज्वरतोपकांसु सुटला, खेदांग झाली असे,

श्रीकृष्णाविण कृष्णसारनयना चंद्रासि दूषीतसे. ॥

१९

चंद्राते क्षयरोग, भाद्रपदिचा पाहों नये चौथिचा,

त्रिंवा लांछन सिंहिकासुत गिळी पूर्णेदुच्या रातिचा, ।

यापेक्षां गुरुतल्पदोष परि तो शुक्लद्वितीयानिशीं,

त्रैलोक्याप्रति वंद्य शंभुमुकुटालंकार अंबूधिशीं. ॥

२०

स्रक्चंदनादि उपचार विहारकाळीं,

झाले असह्य धरिजे तव कंठनाळीं, ।

संकोचला वदनचंद्र संचित वाळी

कामाग्निनें तळमळी, विरहाग्नि जाळी. ॥

२१

चंचल चित्त अंचंचल तूं करिं, अंचल सांवरिं, निश्चल राहें,

चाल, रुळे चरणांबुज हा, वरिकां चळ कांप तुला सुटलाहे; ।

चारु म्हणे सखि चंद्रमुखी उठिं, चांचरि चालिसि, सावध पाहें,

हेमकले ! प्रमदामुकुटेश्वरि ! धीर धरीं, हरि संनिध आहे. ॥

२२

अतिविह्वल होय विदर्भसुता, तिसि आवरिती सखिया बहुता, ।

तव वाम भुजें दृग विस्फुरती शुभ चिन्ह दिसे वदती युवती. ॥

२३

तंव ते समर्यां द्विज ये सदना, प्रणिपात करी हरिणीनयना, ।

मग काय सुदेव म्हणे तिजला, कवि तोचें सुवृत्त निकें वदला. ॥

२४

१. कामज्वर. २. हरिणासारखे नेत्र जिचे अशी (रुक्मिणी). (कृष्णसार=काळवीट.)

३. चंद्राच्या सत्तावीस स्त्रिया ह्या प्राचेतस दक्षाच्या कन्या. यांत रोहिणी म्हणून एक स्त्री होती, तिजवर चंद्राचें विशेष प्रेम असे. हिला त्याजपासून बुध हा पुत्र झाला. तेव्हां तिच्या इतर सपत्नींनीं (सवतींनीं) व भगिनींनीं वापाकडे गाव्हाणें केलें, त्यावरून 'तूं क्षयरोगी होशील' असा दक्षानें शाप दिला-अशी कथा आहे. ४. चंद्राला आपल्या लावण्याविषयीं मोठा अभिमान होता. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या वोजड देहाला हांसला. तें गणपतीस सहन झालें नाहीं, तेव्हां त्यानें 'तुजकडे कोणी पाहणार नाहीं' असा चंद्राला शाप दिला-अशी कथा आहे.

५. राहु चंद्राचा आस करतो-अशी कथा आहे. ६. गुरु+तल्प+दोष=बृहस्पति+स्त्री+गमनदोष. चंद्र हा गुरुपत्नीशीं (तारेशीं) रत झाला म्हणून त्यास कलंक लागला-अशी कथा आहे. ७. यां पद्याचें वृत्त सवाई किंवा मदिरा. ८. स्थिर. ९. पदर. १०. सुंदर, नाजुक. ११. अडखळता १२. या पद्याचें वृत्त तोटक. १३. डावा बाहु आणि डोळा हीं स्त्रियांचीं स्फुरण पावलीं असत. शुभावह आणि प्रियप्राप्तिसूचक होत. (दशमस्कंध-अध्याय ५ श्लोक २७). १४. 'कवि तोटक वृत्त निकें वदला' असा अन्य पाठ आहे.

निजपुरि उपकंठी कृष्ण सेनादळेंसीं,
जवळि उतरला तो पद्मपाणी वळेंसीं;
न करिं दुरळ चिंतासर्पिणी टाकिं दूरी,
अमृतमधुरवाणी 'मालिनी' गाति चारी. ॥

हली कृष्ण आले असा गुप्तरूपें समाचार जाणोनि वैदर्भभूपें, ।

असें शीघ्र गंतव्य भेटीसि केलें, यथायुक्त सीमंतपूजेसि नेलें. ॥ २६

कृष्णाची थोर सेना पसरलि गगनासारिखी पाहवेना,

पृथ्वीछाया दिसेना दशशतवदना भार तो साहवेना, ।

भूतें जैसीं निर्धाना गवसित गगना कोटि संख्या कळेना,

वायू तेथें शिरेना कुकुरचमु मनीं मोहितां आकळेना. ॥ २७

राजा भेटीस आला, हलिहरिस नमस्कार साष्टांग केला.

चित्तीं बोधें निवाला यदुविर नयनीं देखतां खेद गेला; ।

पूजा सन्मान केला, मृदुवच वदनीं कीर्ति वर्णू निघाला,

तेणें श्रीकृष्ण धांला, श्रुत करि कविता 'स्रग्धरा' श्रोतयाला. ॥ २८

मी दर्शनाचा तुझिये भुकेला, त्यां आजि आम्हांवरि लोभ केला, ।

संसारतापाग्नि असे विजाला, संप्राप्त रंका 'निधि जेंवि जांला. ॥ २९

प्रार्थी राजा कमलनयना आत्मवृष्णीवळेंसीं,

ग्रामामध्ये वसति करणें, चैद्य आले 'दळेंसीं. ।

ल्यातें प्रत्युत्तर हरि वदे वैर त्यां राजयांसीं

'मंदाक्रांता' फुकट कलहो कां करावा तयांसीं. ॥ ३०

बांधोद्यानीं अंबिकास्थान जेथें आज्ञा द्यावी आजि राहेन तेथें. ।

राजा हांसे, मानला शब्द रामा, श्रोते गाती 'शालिनी' छंद नामा. ॥ ३१

१. आपल्या नगरीजवळ. २. 'सीरपाणी' असा अन्य पाठ. सीरपाणी=वलराम. ३. 'अमृतवचन बोले विप्र आला मुरारी' आणि 'अमृतसरसवाणी मालिनी गाति नारी' असे अन्य पाठ आहेत. ४. या वृत्ताचें नांव 'मालिनी' आहे. ५. दासी. ६. नांगर धरणारा (वलराम). ७. भीष्मक राजानें. ८. सीमांतपूजा. सीमांतपूजन=कन्या वरावयासाठीं आलेल्या वराची ग्रामाच्या सीमेच्या अंतीं अथवा देवाल्यादिकांचे ठायीं जी पूजा करतात ती. ९. या पद्यांत अनुप्रासालंकार आहे. १०. सहस्रमुख शेषाला. ११. गुप्तधनभांडाराजवळ. १२. 'मोजितां' असा अन्य पाठ. १३. वृत्त झाला. १४. छंदविशेष. १५. ठेव. १६. झाला. १७. निवास. १८. सैन्यासहवर्तमान. १९. 'मंदाक्रांता' हें वृत्ताचें नांव आहे. याचें लक्षण:-'मंदाक्रांतांबुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्'. २०. बाहेर वागेमध्ये. २१. वळरामा. २२. शालिनी छंदाचें लक्षण:-'मातौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः'.

पाहात्रयातें बहु लोक पातले, दिव्यांगनांचे गण फार दाटले. ।

श्रीकृष्ण नेत्रीं जवळूनि पाहती, हा^१ इंदुवंशीं गुणवंत जाणती. ॥ ३२

अंबालयीं वसतिचा हलि नेम केला, आज्ञा दिली नृपवरें, नगरासि गेला; ।

यानंतरें हरि निघे नियमस्थळासी, गाती 'वसंततिलका' प्रिय सज्जनासी. ३३

कोटिकाम मूर्तिमंत कृष्णरूप ओतलें,

ब्रह्मपूर्ण निष्प्रपंच साक्षिभूत शोभलें ।

शुद्धबुद्धि वेदभेद नेतिपर आदरें

त्यासि भृत्य व्यंजिताति रत्नदंड चामरें ॥ ३४

मृगनयना वदती नृपवाळा हरिविण ते न वरू शिशुपाळा ।

मुखकमलें गुण वर्णिति जाया, त्रिभुवनिं हे हरि रुक्मिणि जाया. ॥ ३५

आमुचें सुकृत आजि फळावें माधवें नृपसुतेसि वरावें. ।

रुक्मिणीसि वर हाचि विराजे, म्लानमुख शिशुपाळ न साजे. ॥ ३६

अंबालयीं स्थळ सुशीतल दाट साई, पुष्पीं फळीं लवति पादप आंबराई. ।

आरामधाम बलरामसमेत शौरी, ते स्थानिं कीं उतरले गंवसेति गौरी. ॥ ३७

आले मागध चैद्य आदिकरुनी ते ते यथानुक्रमें,

रायें भूभुज पूजिले, धडकती मेरी तुरें संभ्रमें. ।

पांचारुनि कुमार भीमक म्हणे गंभीरवाणीं तया,

'सेना सज्ज करीं वधू भगवती ने शीघ्र पूजावया ॥ ३८

वृद्धाचार परंपरागत कुळीं नाहीं तुला सूचना,

लग्नापूर्वदिनीं वधू भगवती न्यावी नवी पूजना.' ।

ऐसें उत्तर आयकोनि हृदयीं रुक्मा विराला असे,

झाला म्लान म्हणे, 'अरिष्ट रचलें चैद्याकडे हा नसे.' ॥ ३९

१. चंद्रवंशीं. २. या छंदाचें नांव 'इंद्रवंशा.' याचें लक्षण:—'ती इंद्रवंशा कविराज हेरिती । ताता जरा हे गण येति ये रिती'. ३. वेदमंत्र. ४. पार लागत नाहीं या प्रकारें. ५. वारा घालतात. (व्यजन=पंखा). ६. चंवऱ्या. या वृत्ताचें नांव चामर. ७. हरिणाक्षी. ८. या वृत्ताचें नांव 'तामरस.' याचें लक्षण:—'इह वद तामरसं नजजा यः' म्हणजे यांत न, ज, ज, आणि य असे गण अनुक्रमें येतात. ९. येथें वृत्तनियमासाठीं 'मुख' शब्दांतील 'मु' दीर्घ केला आहे. १०. छाया. ११. वृक्ष. १२. शांति किंवा सुख यांचें स्थान. १३. श्रीकृष्ण. १४. राजे (भूचे भोक्ते). १५. सन्मानदर्शक थाटानें. १६. 'पांचारी कुमाराशि' असा पाठभेद आहे. १७. खिन्न झाला, विरधळून गेला, भग्नमनोरथ झाला.

मागध चैद्य तयांप्रति येउनि रुक्म भयातुर होउनि सांगे,

‘ओढवलें तरि विघ्न महाद्भुत लग्न उद्यां कवणेपरि लागे, ।

पूर्वदिनीं नवरीसि भवानिसि नेउनि दर्शन पूजन कीजे,

याचनिमित्त तुम्हीं सह होउनि सैन्य वधूसमरक्षण कीजे.’ ॥

४०

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर कथा हे, आयका हो ! सुखें,

श्रोतां मुख्य परीक्षिती शुकमुनी वक्ता निवेदी मुखें, ।

बाला यौर्वेनषोडशी हरिकथा वृद्धा वयें जाणिजे,

प्रार्थी विठ्ठल दास सर्ग तिसरा विद्वज्जनीं वाचिजे. ॥

४१

सर्ग चवथा

प्रतापें महाचैद्य सज्जुनि येती, वधू पार्वतीपूजनालागिं नेती; ।

अलंकार लेऊनि बाहेर आली, समुद्रांतुनी जेंवि लक्ष्मी निघाली. ॥

१

अश्वारूढ नव्हे, न यान, न गजस्कंधादिकें वाहनें,

पायानें चैमके मराळनयना वेष्टीत योर्धाजनें ।

राजे मागध चैद्य सर्व सरिसे मागें पुढें चालती.

श्रीचक्राकृति सैन्य तें रचियलें, संगें सख्या धांवती. ॥

२

वैदर्भी मंद चाले, गजगति उपमें, हंस सामान्य झाले,

चौघे बंधू निघाले गवसित सरिसे मागधी चैद्य आले, ।

चक्रें खड्गादि भाले धरुनि भुजबळें झेलिती आपुलाले,

राजे लग्ना मिळाले, परि कुकुरभयें गर्व त्यांचे गंळाले. ॥

३

चौदंत दंतांवल भद्रजाती फौजांपुढें डुल्लत तुंग जाती ।

आरूढ अंधोरण आयुधेंसीं, जैसा तपें सूर्य सुधांबुधेंसीं ॥

४

१. या वृत्ताचें नांव ‘मदिरा’. २. ‘पूर्वदिनीं नवरीसहि नेउनि दर्शनपूजन संभ्रम कीजे’ असा पाठभेद आहे. ३. ‘श्रीमद्भागवती’ असा पाठभेद आहे. ४. सोळा वर्षांची तरुणी ५. ‘महा दैत्य’ असा अन्य पाठ. ६. ‘पार्वतीदर्शनालागिं’ असा पाठभेद आहे. ७. ‘पार्यीं चामकली’ अन्य पाठ. ८. स्त्रिया. ९. नीट, वरोबर. १०. या श्लोकांत अनुप्रासालंकार साधला आहे. ११. हत्ती. १२. मल्ल हत्ती. (मुक्तेश्वर-आदिपर्व-अध्याय १ ओवी १६३). १३. ‘भारापुढें डुल्लत मत्त जाती’ असा अन्य पाठ आहे. १४. महात, १५. सागरांत,

- चंद्राकारें वर्तुलें आतपत्रें तैसीं नाना सुंदरें सूर्यपत्रें ।
सेनेमध्ये राजभारीं उदंडें दूतांहारीं चामरें हेमदंडें ॥ ५
- वधू जातसे पार्वतीपूजनासी, तुरें गर्जती, हर्ष बंदीजनासी ।
पुढें वारिती वेत्रधारी जनांसी, असी दाटि ते होतसे हो जनांसी ॥ ६
- सडे घातले कुंकुमाचंदनाचे, थवे चालती दिव्य वारांगनांचे, ।
महागर्जना होत वैतौलिकांची, मुखें वर्णित कीर्ति चैद्यादिकांची ॥ ७
- समारंभें जाते मिरवत मनोल्हासउचितें,
सर्वें पूजाद्रव्यें भरुनि तबकें रत्नखचितें, ।
विचित्रें आस्तर्णे पसरिति पथीं पायघडिया,
विदर्भीच्या संगें नगरजनपत्न्या सुघडिया ॥ ८
- फुलांबुजाक्षी गुणरत्नशाली अंबालयासनिध शीघ्र आली, ।
केलें पदक्षालन हस्तशुद्धी शुद्धाचमनें घेत विशेषबुद्धी ॥ ९
- तयानंतरें देउळामाजि आली, नमस्कार साष्टांग देवीस घाली, ।
विसर्जूनियां मौनमुद्रा प्रभूजा, करी स्वस्थचित्तें यथायुक्त पूजा ॥ १०
- कुंकूं ताड हरिद्रिका गळसरी पूर्णावरें कोहळें,
दाळिवें फणसें फुलें यव धनें कर्पूर 'पूंगीफलें, ।
नारेळें उद इक्षुदंड उतल्या निवें लवंगा बुका
कस्तूर्यागरु दीप गुग्गुळ पुढें ठेवी स्तवी पादुका ॥ ११
- इंद्राणी कुलदेवता नृपतिची प्रत्यक्ष आवाहिली
चौहारीं चतुरायुधें त्रिनयना पीठासनीं स्थापिली; ।
मौथां रत्नकिरीट, हार हृदयीं, वार्कपीतांबरा
श्रीचक्रेश्वररुक्मिणी स्तुति करी 'तूं वारिं आडंबरा ॥ १२
- भूबीजा जठरीं त्रिकंकण करीं शृंगारदामोदरीं
आठांची नगरी चतुर्दश गिरीं दोहीं दिशारांतरीं ।

१. छत्रें. २. सुवर्णदंडयुक्त. ३. 'वना चालली कोकिला कूजनासी' असा अन्य पाठ आहे.
४. वेश्यांचे. ५. भाटांची. ६. शुद्धाचमनें. ७. नृपात्मजा. ८. ताडपत्र. ९. हळद.
१०. सुपाच्या. ११. उदकच्या. वृत्तसुखार्थ 'उतल्या' असें रूपांतर केलें असावें. १२. इंद्राची
पत्नी शची. १३. आवाहन केलें. मंत्रादिकांनीं देवतेस जवळ करणें=आवाहन करणें.
१४. चार प्रकारचीं आयुधें आहेत तीं:—१ मुक्त-चक्रादिक; २ अमुक्त-खड्गादिक;
३ मुक्तामुक्त-पाशतोमरादिक; आणि ४ यंत्रमुक्त-शरगोलकादिक. १५. या दोन चरणांत
रुक्मिणीचें वर्णन आहे. १६. झगझगीत शालू नेसलेली. १७. राजा भीमकाची कन्या रुक्मिणी,

रंध्राचे पदरीं त्रिकोण उदरीं विंध्याचिया मंदिरीं

तूं माते ! त्रिपुरीं वसोनि शिखरीं हस्ताब्ज ठेवीं शिरीं.' ॥

१३

पूजा सांगेति शुद्धा गवसित वसुधाविप्रपत्न्या विशुद्धा,

रत्नालंकार गंधादिक नग बहुधा वाहवीति प्रबुद्धा; ।

दावी नैवेद्य दुग्धांबुधिकुमरि सुधापात्र नाना सुगंधा,

वर्णी दैत्यारिमुग्धा भगवति ! विबुधाधीशजाया प्रबंधा. ॥

१४

'तूं माया विश्वरूपा भगवति ! अजपा त्वद्विभूती अमूपा,

विद्याविद्या अरूपा अखिल तव कृपा तूं परब्रह्मरूपा, ।

संहारीं शाल्वभूपादिक मगधनृपा तूं सदा चित्स्वरूपा,

काटीं चैद्यांधकूपांतुनि तरण उपाया प्रयोजीं स्वरूपा. ॥

१५

माझे संकल्प चौघे^५ पुरविसि अनघे अंविके ! कामदूघे

सर्वज्ञ प्रेमओघें स्तविति तुज तिघे^६ त्यां त्वदाज्ञा नुलंघे; ।

जिह्वा दुखाद नेघे, हरिभजनिं रिघे, हें करीं भक्तिसंघे,

ज्याचा जो भाग तो घे, वरकड अवघे अन्नहारी अमोघे. ॥

१६

तूं काली कमला सरस्वति कलाकाष्ठा जगद्वत्सला,

तूं तारा तरला गिरीशतनया ज्वालामुखी सोज्ज्वला, ।

या बाला अबला मिळोनि सकळा घालीन मी गोंधळा

श्रीकृष्णा कुशला वरीन चपळा तें खांप लागो दळा.' ॥

१७

मराळगमनी मनीषिणि सवें सवें उपरमे रमे मन जवें, ।

जवेंकरुनि घे निघे स्तुति करी, 'करींद्रगति ये तिये शर्चिंधरीं. ॥

१८

१. करकमल. २. श्लोक १४, १५, १६ आणि १७ यांत द्वादशदलकमलबंध योजिला आहे. ३. 'कुसुम' असा अन्य पाठ आहे. ४. वयपरत्वे स्त्रियांचे चार वर्ग मानिले आहेत:-बाला, प्रौढा, मुग्धा आणि प्रगल्भा. बाला=बारा वर्षेपर्यंत. प्रौढा=बारांपासून चौवीस वर्षेपर्यंत; मुग्धा=चौवीस-पासून वत्तीस वर्षेपर्यंत; प्रगल्भा=वत्तीसपासून चाळीस वर्षेपर्यंत; आणि दैत्यारिमुग्धा=देवांगना. ५. देवराजभार्या (इंद्राणी). ६. चार (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष). ७. पुरविणारी. ८. मनोरथ पूर्ण करणारी. ९. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर. १०. निद्रा. ११ पादांतमध्ययमकाचें हें उदाहरण आहे. १२. गजगामिनी. १३. या पद्याचें वृत्त 'जलोद्धतगति'. याचें लक्षण:-'रसैर्जसजसा जलोद्धतगति:' म्हणजे यांत ज स ज स असे गण अनुक्रमें येतात. या अठराव्या श्लोकावद्दल एका जुनाट हस्तलिखित पोथींत श्लोक आढळतो तो:-'मरालगमनी मनीं परमविस्मये तोषली, जगत्रजननी जनीं सकल जीवनीं पावली । नमूनि जगदंबिके दृढ धरुनियां पाउलीं, तयेसि उजवे करा करुनि वैसली राउळीं ॥'.

- संतुष्ट झाली नगराजवाळी, माळांगिकारी मग राजवाळी; ।
बाहेरि इंदूवदना रिघाली, मोहास्र सेने मदनारि घाली. ॥ १९
- शैरत्कोटिपूर्णेंदुर्विबोपमास्या ज्वलद्रुक्मगौरप्रभांगी सुहास्या ।
परंज्योतिचिद्ब्रह्मरूपा अनादी, कळा पोडेंशी नेणती भेदवादी. ॥ २०
- परा पश्यती मध्यमा वैखरी या, न जाणेति वाग्देवता चारि जी या ।
खलीलें स्वरूपें धरी वेगळालीं, नृपांचीं तपें मंदवीर्यें गळालीं. ॥ २१
- वैदर्भी कोमलांगी युत जडितनर्गी दिव्यरत्नं अनेर्गी
जैसी गंगा प्रयागीं गवसित अपगी सागरा जाय वेगीं, ।
कालिंदी धम्मिलांगीं कुसुममगमगी जान्हवी उत्तमांगीं
ब्राह्मी सेंदूरभांगीं अरुण जलजर्गीं देखिजे मध्यभांगीं. ॥ २२
- १बीजे वंध मुदा, २चतुर्थिस कदा पाहों नये दुर्मदा,
मासांतीं समुदालय प्रतिपदापर्यंत तो सर्वदा, ।
३स्वर्भानु क्षणदाकरा ग्रसि तदा लोपे कलासंपदा
४वृद्धी त्यासि क्षयो सदा निरखिती यथे नसे तें कदा. ॥ २३

१. पार्वती. २. शरदृतुसंबंधी कोटिपूर्णचंद्रांच्या विवांसारखें मुख जिचें. ३. प्रदीप्तसुवर्णासारखें गौरवर्ण जिचें अंग. ४. सोळावी. ५. वाणी. ६. वाणी चार आहेत; परा (कान), पश्यंती, (नयन), मध्यमा (घ्राण), वैखरी (जिह्वा). परा=केवळ सकल शब्दांचें बीजभूत असें जें योगगम्य शब्दरूप ती; पश्यंती=परेपासून हृदयस्थानीं ईषन्मात्र उमटणारी वाणी ती; मध्यमा=वैखरी आणि पश्यंती यांच्यामधील जी वाणी ती; वैखरी=जिणेंकरून शब्द स्पष्ट बाहेर पडतात अशी जी चवथी वाणी ती. याप्रमाणें वाणी चतुर्विध आहे. ७. नदी. ८. जान्हवी-भगीरथानें स्वर्गाहून गंगा आणिली, ती हिमालयावरून खालीं येत असतां मध्यें जन्हुचा आश्रम लागला. तेथें जन्हु यज्ञ करीत होता, त्याची यज्ञसामुग्री वाहूं लागली तेव्हां त्याला राग येऊन त्यानें ती पिऊन टाकिली. तेव्हां भगीरथानें त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेनें सोडून दिलें. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हें नांव मिळालें. (नवनीत). ९. मस्तकीं. १०. सरस्वती. ११. द्वितीयेला. द्वितीयेचा चंद्र वाढणारा (वर्धिष्णु) म्हणून दर्शनीय होय. यालाच 'प्रतिपच्चंद्र' असें म्हणतात. [येथें 'प्रतिपद' शब्दानें द्वितीयेचें ग्रहण करणें इष्ट आहे. रघुवंश सर्ग ८ श्लोक ६५ पहा]. १२. गणपतीचें वेढव रूप पाहून चंद्र हांसला, तेव्हां क्रोधाविष्ट होऊन गणपतीनें चंद्राला शाप दिला कीं, 'तुला कोणी पाहणार नाही'. नंतर चंद्रानें गणपतीची प्रार्थना केली. तो प्रसन्न झाला व त्यानें उःशाप दिला कीं, 'तुला चतुर्थीच्या दिवशीं मात्र कोणी पाहणार नाही -अशी कथा आहे. १३. राहु. १४. चंद्राला. १५. 'कल्कांगी प्रमदामुखींहि न पदा वृद्धिक्षयो त्या सदा' असा अन्य पाठ आहे. १६. भीमकीच्या मुखचंद्राचे ठायीं.

वक्रां पूर्णेदु तोषास्तव धरि धनुषाकार सुभ्रू विशेषा

हेमांगी रत्नभूषान्वित चपलझषा साम्य दृग्बाणलेशा, ।

कंठाग्रीं मुक्तघोषावलि कलिकलुषा संहरी चैद्यघोषा,

वर्णेना पार शेषा सुरवरविदुषा वर्णिती रूपरेषा. ॥

२४

बाळू सोळां कळांची छैवि नवि रविची तेंवि दावी स्ववीची,

माळा ज्वाळानळाची गुणिफणिमणिची हारि भारी मरीची, ।

झुंकारे कामुकाची घटि कँटितटिंची ख्याति गाती सतीची,

हंसाची साक्ष साची गति, रतिपतिची कांतिमा तीव्र तीची. ॥

२५

लेणीं वेणीकलापा गवसित चढवी भ्रूलता वक्रचापा,

कर्णीं कंदर्पमापा तळपति तळिंपा पंचबाणें प्रतापा, ।

कामाची कुंजगुंफा, त्रिभुवनजनिता श्लोकसाहिल्य गुंफा,

कंठीं ताईतगोपासहित कुचयुगांतूनि देखा द्विरेफां. ॥

२६

देशपरत्वे प्राकृत लेणें, भूषणिं रत्नें द्योतत तेणें ।

केवळ पद्मा भूभुजबाळा, शोभित कंठीं 'चंपकमाळा.' ॥

२७

अंगुलीस नवरत्नमुद्रिका शोभवी नृपसुता 'वितंद्रिका, ।

भूषणें चरणिंचीं कैलस्वरें गर्जती मणियुतें धनस्वरें. ॥

२८

१. दृष्टिरूप बाणाच्या लेशाला (विभागाला). २. देवश्रेष्ठ इंद्र आणि विद्वान् यांना. ३. अम्लान-पंकजमालाबंध. ४. चंद्राच्या कळा सोळा आहेत:—'अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी चंद्रिका कांतिज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरेव च । अंगदा च तथा पूर्णामृता षोडश वै कलाः ॥.' या कळांचीं नांवां अन्य ग्रंथांत दिलेलीं आढळतात तीं:—शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पोषिणी, पृष्टिवर्धिनी, आल्हादिनी, अश्वपनी, दिव्यापिनी, प्रमोदिनी, मोहिनी, प्रभा, क्षीरवर्धिनी, वेधवर्धिनी, विकाशिनी आणि शौमिनी, (कथाकल्पतरु). शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पक्षिणी, व्यापिनी, विद्या, मोहिनी, प्रमोदिनी, मिथुनी, विकाशा, अमृता, अमृतसंजीवनी, नीचवणी, ज्ञानदृष्टि आणि सत्रावी. (मूळस्तंभ). ५. प्रभा. ६. अग्निज्वालांची. ७. 'शरीराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याही भागास तट म्हणण्याचा प्रचार काव्यांत पुष्कळ आढळतो. वामन म्हणतात:—'वंशी नादनटी तिला कटितटीं खोवोनि पोटीं पटीं;' 'प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी' (मोरोपंत-केकावलि ७). ८. कामदेवाची. ९. तेजोलक्ष्मी. १०. भ्रमराला. ११. चंपकमाला छंद, (पक्षीं) चंपकपुष्पांची माला. या छंदाचें लक्षण:—'चंपकमाला तीस म्हणावें । भा म स गा ते जेथ गणावे ॥.' १२. आळसरहित. १३. मधुरध्वनीनें. १४. 'रथोद्धता' वृत्त.

जांबूनदलेणीं ल्याली हरिणाक्षी, व्यंजत्स्तन दोनी विंवाधरसाक्षी ।

शोभे मदनाची माता नृपबाला हारावलि कंठीं मध्ये 'मणिमाला.' ॥ २९.

मुद राखडी प्रभुत मंडित वेणी, उभि राहिली जडित लेउनि लेणीं, ।

करकंकणादि रंशना विहरीणी नृपनंदिनी मधुरमंजुळवाणी. ॥ ३०

अंग जाळिला भवे मग स्वभूसि वैभवे,

सुतप्रदान शांभवे दिलें तया मनोभवे, ।

शरौसनीं स्वसंभवे क्षुरप्र योजिलें जवे,

'प्रपंचचामरा' जवे 'विजीति दूत लांघवे. ॥ ३१

३१

मिळींमार्गे लागला शूलपाणी, वृंदाकामें व्यापिला चक्रपाणी; ।

रंधें देहीं लाधला वैज्रपाणी, ऐसा योद्धा पुष्पकोदंडपाणी. ॥ ३२

३२

१. सुवर्णाचे अलंकार. जांबूनद=जंबू नदींत उत्पन्न झालेलें (सोनें). एका महान् गगनगामी जंबूवृक्षाच्या फलांच्या रसापासून ही नदी उत्पन्न झाली असून ती मेरुपर्वतास प्रदक्षिणा करून उत्तर कुरुदेशास जाते व तींत सोनें उत्पन्न होतें असें वर्णन पुराणांत आहे. २. मृगाक्षी. ३. स्पष्ट होणारे स्तन. ४. रुक्मिणी. ५. हारांची आवलि (पंक्ति). अनेक हार कंठांत होते. ६. 'मणिमाला' हें वृत्ताचें नांव; यांत त, य, त, य, असे गण येतात. याचें लक्षण:—'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः' यांत सहाव्या अक्षरावर यति आहे. मणिमाला=रत्नादि मण्यांची माळा. ७. पुष्कळ. ८. अलंकार. ९. कमरपट्टा. १०. आनंदी (विहारिणी). ११. या श्लोकाचें वृत्त कलहंस. यालाच 'सिंहनाद' आणि 'कुटजा' अशीं दुसरीं नांवे आहेत. यांत स, ज, स, स, ग असे गण येतात. 'सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः' यांत यति सातव्या आणि तेराव्या अक्षरावर आहे. १२. काम. १३. शंकरानें. १४. विष्णूस. १५. शरासन=धनुष्य. १६. तीव्र वाण. १७. चमर नामक हरिणाच्या शेपटाची केलेली चंवरी; 'पंचचामर' हें वृत्ताचें नांव. १८. वारा घालिती. १९. हें 'अष्टदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. २०. मिळिणीचें रूप घेतलेल्या पार्वतीमार्गे. २१. शंकर. २२. जालंधरसंज्ञक दंत्याची स्त्री (वृंदा) तिच्या इच्छेनें. "वृंदा ही जालंधर नामें असुर होता त्याची स्त्री. ही मोठी पतिव्रता होती म्हणून तिचे पुण्यानें सुरासुर-युद्धांत जालंधराचा पराजय होत नसे. ह्यामुळें विष्णूस संकट पडून जालंधर युद्धांत गुंतला असतां विष्णूनें जालंधराचे रूपानें वृंदेच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. ह्या पातकानें जालंधर युद्धांत मरण पावला. पुढें वृंदेला हें जेव्हां विष्णूचें कपट समजलें, तेव्हां तिनें त्याला स्त्रीवियोग होईल असा शाप दिला; त्याप्रमाणें त्याला रामावतारीं सीतेचा वियोग झाला. पुढें वृंदा जालंधरा-बरोबर सती गेली, पण विष्णूला तिचा वियोग सोसवेना म्हणून तिनें सती जाण्यापूर्वीं त्याला सांगितलें कीं, 'मी सती गेल्यावर माझे चितेवर तुळस उत्पन्न होईल तिजशीं विवाह कर म्हणजे तुझे वियोगदुःख शांत होईल'; त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याची शांति झाली अशी कथा आहे." (नवनीत). २३. कृष्ण (विष्णु). २४. वज्र धरणारा (इंद्र). इंद्रानें अहल्येशीं व्यभिचारकर्म केलें म्हणून गौतममुनीनें त्याला शाप दिला कीं, 'तुझ्या देहाला सहस्र भगें (रंधें) पडतील' अशी कथा आहे. २५. फुलांचें (पुष्पांचें) चाप (कोदंड) आहे ज्याच्या हातांत (पाणीच्या ठायीं) तो (मदन),

स्मरशरें भिनले परिसा रंथी, गज तुरंगम यापरि सारथी; ।

मदनमूर्च्छित ते जगतीतळीं अज परात्पर तेज गती तळीं. ॥ ३३

तुरें शंख भेरी नफेच्या तुसारे वळें गर्जती वाजवीती तुतारे, ।

दिशाचक्र धूमांधकारें दिसेना, भ्रमे भ्रांत निभ्रांत चैद्यादिसेना. ॥ ३४

इंदिरा सुनवरी नव गौरी, तो पुराण पुरुषोत्तम शौरी, ।

देखिला प्रकृतिनें परमात्मा जो परावर जर्गीं जगदात्मा. ॥ ३५

विश्वासली विजुंसमद्युति हेमकांती उद्धोधली उडुधवप्रतिमा वसंती; ।

अग्रें निकी असि निरीक्षिलि नारि आली, हर्षे सती हरिस लुब्धलि माळ घाली. ॥

फुल्लारविंदनयनें मदनाभिरामें राजात्मजा प्रणियली परिपूर्णकामें, ।

मध्यान्हकाळ घटिका कारि सूर्य निष्ठा श्लोकाष्टमंगळ म्हणे विधि ॐप्रतिष्ठा. ॥

यानंतरें हरि तिची उचल्लनि वीहे घे स्यंदनावरि, तिचा मुखचंद्र पाहे, ।

आश्वासुनी मग तिला वसवी निजांकीं, संलग्न रोहिणि जसी मिरवे शशांकीं. ॥

शैव्य सुप्रिव बलाहक घोडे, मेघपुष्प चतुरोत्तम जोडे, ।

दारुकें मुरडिला रथ रंगें, आणिला निजदळीं हरिसंगें. ॥ ३९

येरीकडे सावध वीर झाले, विप्रांगनालागिं पुसों निघाले; ।

राजात्मजा येथुनि काय झाली, प्रत्युत्तरें देति उदारशाली. ॥ ४०

१. लक्ष्मी. २. स्थावरजंगमात्मक विश्वांत. ३. विजेशारखी कांति जिची. ४. सुवर्णप्रभा. ५. प्रकट झाली. ६. चंद्रासारखी. [उडु+धव+प्रतिमा=तारा+पति+सदृश]. ७. प्रफुल्ल कमळा-सारखे नेत्र ज्याचे त्या कृष्णानें. ८. मदनासारख्या मनोहरानें. ९. परिणय केला, विवाह केला. १०. ज्याचे काम (इच्छा) परिपूर्ण आहेत त्या कृष्णानें. ११. 'घटका' हा शब्द अर्थांतरसिद्ध व ऐतिहासिक होय. 'घटिका' हें 'घटी' या स्त्रीलिंगी शब्दास स्वार्थां 'क' प्रत्यय होऊन रूप झालेलें आहे. याचा मूळचा अर्थ 'लहान घडा' असा होय. पुढें कालमापनार्थ जेव्हां त्याची योजना होऊं लागली तेव्हां मूळ अर्थांत फेर होऊन सध्यांचा रूढ अर्थ प्रचारांत आला. 'घट' व 'घटी' या संस्कृत शब्दांचे मराठींत जे अपभ्रंश झाले आहेत त्यांतही मूळचा अर्थभेद तसाच राहिला आहे. पहिल्याचा अपभ्रंश 'घडा' हा 'मडक्या'चा वाचक आहे; आणि 'घडी' या शब्दांत वस्तुतः तोच अर्थ असतां रूढार्थ 'घटका' असा कालांशवाचक झाला आहे. 'घड्याळ' व 'सुगड' हे शब्द अनुक्रमेकरून 'घड्यालय' व 'सुघट' यांचे अपभ्रंश होत हें सहज ध्यानांत येणारें आहे. (निबंधमाला अंक ३७). १२. बाहु, भुजा. १३. आपल्या मांडीवर. १४. चंद्राची स्त्री. चंद्राला 'रोहिणीप्रिय' असें नांव आहे. १५. चंद्राचे ठायीं. शशांक=चंद्र [शश (ससा) हा अंक (चिन्ह) आहे ज्याला तो चंद्र (मृगांक)

‘आज्ञा ज्याची विरिंची नमुनि जग रची भर्ग जो निर्ःप्रपंची,
तोही नामामृताची धँणि परमरुची सर्वदा घे रसाची; ।

सूर्याचंद्रादिकांची गति कवण रची बैलुवीवल्लभाची

झाली जाया तयाची रुकमिणि तुमची दृष्टि वांधोनि साची. ॥ ४१

एँका श्रीकृष्णनामं देहति अनुपमं पातकं घोरधामं,

नामामध्यं लैलामं प्रणयशमदमं जाणिजे सुप्रणामं; ।

नामं पूर्णाभिरामं रुचिकर सुगमं मोक्षधर्मार्थकामं,

उदामं गाति सांमं रुकमिणिकुसुमं वाहिलीं त्यासि नेमं. ॥ ४२

मेरूँचा कोण लेखा ? लखलखित रथीं केतु सँर्परि देखा,

खड्गा चक्राब्जशाखादिक धनुष करीं भूलता वक्र रेखा, ।

श्याम श्मश्रू सुरेखा, अनुज शँतमुखा, दारुका पाठिराखा,

तेणें हस्ताब्जशाखा धरुनि परिणिली, ओळखा रूपरेखा. ॥ ४३

नैवेनीरँजँ आनन सिंह वरी विभु कोण तितें इन देव हरी, ।

वर आन हरीविण ते न वरी हरिली विभुनें वरिली नवरी. ॥ ४४

हें आयकोनि कैरँ चोळिति चैद्य राजे, ऐसी स्वयंवरकथा त्रिर्पथा विराजे; ।

संपूर्ण सर्ग चवथा कविराज सांगे, धूर्तासि विठ्ठलकवी अवधान मागे. ॥ ४५

सर्ग पांचवा

मुकुटवर्धन भूँभुज चालिले, रथ त्वरें कुकुरावरि प्रेरिले; ।

‘रुकमिणी हरिली लँधुगोवळें,’ वदति भूपति ‘युद्ध करूं बळें.’ ॥ १

भारें भार उठावले चहुंकडे वाजेति वैजंतरें,

भेरींचे भुभुकार, शंख सुरले, वाद्यें भँहाभ्यासुरें; ।

झालासे भडमार, उँडूटबृहद्यंत्राँग्निधूमें दिशा

वर्णें धूसर, सूर्यबिंब न दिसे, भ्रांतासि भासे दशा. ॥ २

१. हें ‘वापीबंधा’चें उदाहरण आहे. २. महादेव. ३. विरक्त. ४. तृप्ति, लाभ. ५. गवळणीच्या प्रिय कृष्णाची. ६. स्त्री. ७. हें ‘द्वादशदलकमलबंधा’चें उदाहरण आहे. ८. दग्ध होती. ९. भूपणें. १०. सामगीत. ११. हें ‘वापीबंधा’चें उदाहरण आहे. १२. पाड, गणना, हिशेब. १३. गरुड. १४. शेष. १५. लुप्तपादबंध. १६. नीरज=कमल. १७. हस्त. १८. भागीरथी. त्रिपथा=जिचे पथ (मार्ग) तीन ती; भागीरथीचे तीन ओघ (स्रोतस) आहेत म्हणून तिला त्रिपथा असें म्हणतात. १९. राजे. २०. क्षुद्र गवळ्यानें (गोपालानें-कृष्णानें). २१. ‘पांवे तुरे’ असा पाठमेद आहे. २२. मोठीं भयंकर. २३. मोठा. २४. यंत्र=तोफ.

घोर घोष सुभंटीं रणिं केला, नाद तो गगनिं मेदित गेला; ।

शेष कूर्म अवतार वराहें, गर्जती जगति लोक धरा हे. ॥ ३

उपसुनि कैरवाळें घेतलीं नग्न हातीं,

चिकळुनि ढकलीले मत्त हँस्ती मैहातीं; ।

७ उठविति विर घोडे स्वार ते आयुधेंसीं

करिति विशिखवृष्टी योग शुक्रें बुधेंसीं. ॥ ४

निशंकें भरले शिरीं, तिखट खड्गधारा करीं,

रुळेति पदकें उरीं, भुज विराजती चामरीं; ।

धरुनि धनुषें करीं, सुभट लोटले संगरीं,

अलोट रणसागरीं मकरवीरमंता 'तरी. ॥ ५

११ देती घोड्यास कावे, तँक न धरवे, वीर मारा उठावे,

भेरी वाजेति पांवे डफरण पणवे, घोष दिक्प्रांत पावे, ।

१. उत्तम वीरांनीं. २. तलवारी. ३. खिजवून. ४. 'हस्ती' या शब्दावरून अपभ्रंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेतील शब्दसंग्रह कसा वाढत जातो हे चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. मूळ नक्षत्रवाचक शब्द 'हस्त' आहे. 'अश्विनी,' 'मृग' हीं नांवां जशीं आकृतिसादृश्यावरून पडलीं आहेत त्याप्रमाणेंच 'हस्त' हें नांवही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळालें आहे. पण अशी मूळ स्थिती असतां मराठींत प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात ! 'हत्ती गर्जावियाला लागला,' 'कोसळेल हत्ती तर पाडील भिंती.' हा चमत्कार होण्यास दोन तीन कारणें झालीं आहेत. एक तर अगोदर 'हस्त' आणि 'हस्ती' (हत्ती) हें वर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही कीं, मध्यें बीज जी वंदांत पडलेली असते ती वरील नक्षत्र लागतांच पुनः गर्जावियाला जाते. तेव्हां गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीनें 'हत्ती'वर वसतेच. तिसरें असें कीं, हत्तीच्या दणक्याप्रमाणेंच वरील नक्षत्राची गर्जा असते. हत्ती मोकळा सुटून जर बोकळला तर गंडस्थलाच्या धडकांनीं जसें कांहीं राहूं देणार नाही व सारा विध्वंस करून टाकील, त्याप्रमाणेंच हस्ताच्या अंमलांतही धडाधड घरे पडताहेत, वाऱ्याच्या सपाट्यानें मोठमोठे वृक्ष उपळताहेत, विजांचा कडकडाट चाललाच आहे, मुसळासारखे धोधाटे चालून चोहोंकडे जळवंव होऊन गेलें आहे, हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडतो. याखेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत बिंबलेली आहेच, कीं मेघांचा स्वामी जो इंद्र त्याचे हत्ती समुद्राचें पाणी सोडेंनें शोषून घेऊन चोहोंकडे त्याची वृष्टी करतात ! (निबंधमाला अंक ५३ पहा). ५. हत्तीला हांकणारे, हस्तिपक. ६. बाणवृष्टि. ७. 'अष्टदलकमलबंध' या पद्यांत योजिला आहे. ८. रणांत. ९. सुसरीरूप वीर जिच्या ठायीं. १०. 'मकरतुंडयंत्रावरी' असा पाठभेद आहे. ११. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध' योजिला आहे. १२. कावा=घोडा भरधांव जात असतां त्याला फिरवून वळसा देणें, मोठ्या वेगानें चालविणें. 'घोड्याला दोन चार कावे दिले, मग निवळ झाला; घोडा उजव्या काव्यावर फिरीव'-इत्यादि प्रयोग सुप्रसिद्ध आहेत. १३. आवेश.

स्वारी केले उठावे, नृपं करुनि थवे पेटले युद्धहांवे,

एकाग्रें एक धांवे, विमुख न करवे, कीर्ति कैसेनि पावे ? ॥ ६

भानुकोटिप्रभा रुक्मिणीवल्लभा, भाग्यदायी शुभाशीससें वल्लभा, ।

भार येती उभाखनि भाले नभा, भाट गाती सभाधीट वाचा शुभा, ॥ ७

फुल्लंभोजदशा म्हणे, 'अपयशा मी लाधलें सर्वशा,

नेणों भाग्यदशा कसी विधिवशा आरंभिली दुर्दशा; ।

राजे मागध शाल्व चैद्य शतशा वेष्टीत आले दिशा,

धाकें पूर्ण निशापतीमुखकृशा प्रार्थितसे गौरिशां. ॥ ८

तेव्हां लक्ष्मीनिवासें रुक्मिणिसि कसें पाहिलें दृग्विलासें,

स्नेहें गंभीरहासें तिस अमृतरसें सिंचिलें राजहंसें; ।

'आले युद्धप्रयासें नृप रणतरसें मोडिती अप्रयासें,

वैदर्भी ! प्रादुरासें, भय न धरिं,' असें बोलिलें 'श्रीनिवासें. ॥ ९

'तुरंगी'^१ कसे वीर शोभेति भारी करीं हातयंत्रें धनुर्बाणधारी; ।

कुरंगाकृती वीर शोभेति भारी, शिरीं आतपत्रें तनुत्राणधारी. ॥ १०

अरीभार भारी अबाधीत आले, धुरा थोरथोरा धुरोळे मिळाले. ।

तुरें फार फारें तुतारे नगारे, विराजे रजें राविली भू विदारे. ॥ ११

वज्रिंगें संधें महावळकटें वीरांकरीं कांविटें,

बाणांचीं तकटें, मुखें पसरटें, ताटें निघोटें नितें, ।

रुंदाटें तिखटें तयावरि पुटें मंत्राग्निचीं रागिटें,

स्वर्णाचीं तकटें शरासि निहटें लाऊनि येती धिटें. ॥ १२

अस्य श्रीरणयागक्रुत्विज हरी, योद्धे नृपाळोत्तम,

शंखश्चक्रयमादि दैवत महा घेधेति बीजोपम; ।

१. कोटी सूर्याप्रमाणें कांति जिची अशी. या वृत्ताचें नांव 'स्रग्विणी;' यांत चार 'र'गण येतात. २. यांत 'धनुर्बाणबंध' योजिला आहे. ३. उत्तम आशीर्वादाप्रमाणें. ४. फुललेल्या कमळासारखी दृष्टि जिची अशी (रुक्मिणी). ५. निशापति=चंद्र. ६. 'गौरीशा' असें रूप पाहिजे, पण छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'हस्व' प्रयोग केला आहे. ७. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध' योजिला आहे. ८. दृष्टिविभ्रमे. ९. प्रकट झालों. १०. 'पीतवासें' असा अन्य पाठ. ११. भुजंगप्रयात वृत्त. या पद्यांत 'उष्ट्रबंध' आणि 'अश्वबंध' साधिला आहे. १२. छत्रें. १३. शंभूचा समुदाय. १४. हें 'चक्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. हें 'व्यजनबंधा'चें उदाहरण आहे. १६. दृढें. १७. 'हटें.' असा अन्य पाठ.

हाहा शक्ति, कुल्लु कीलक, विनिर्योगासन क्षेमातळीं,

गात्रें छंद षडंगसंगर भट ध्यानादि मुद्रावळी. ॥

१३

सेनालक्षण मूर्ति आकृति तिची वर्णीन पैद्योत्तरीं.

आत्मा कृष्ण वरी प्रधान मुँसळी अक्रूर मध्योत्तरीं. ।

‘दोर्दडीं गद साल्यकी कटितटीं श्रीचक्रदेवोत्तमा,

गुक्षांगीं कृतवर्त्म वर्तत असे, जो सूर्य शत्रूतमा. ॥

१४

पादांभोरुह कंक सारण, तिचे सौफलक पृष्ठीं वसे,

जिह्वा साल्यकि, दंतपंक्ति असती दंती प्रतापी असे; ।

धैर्याचें परिधानवस्त्र जघनीं, सत्वोपमा कंचुकी

ल्याली, विक्रमकंकणें मणगटीं, शोभे चँमूकामुकी. ॥

१५

पैदाती साँटोपें विकॅट भिडती झोटधरणी,

यशश्री शौरीही करि अरिकुळाची उधरणी; ।

न होती माघारें समुख पडती वीर धरणी,

रणीं रक्तें शोभे पैरमरुचि चित्रांग धरणी. ॥

१६

पायभार समरास निघाला, घालिती कुरुर ल्यावरि घाला; ।

पावले अमृतयुद्धसमंधें नाचती रणमहीस कैबंधें. ॥

१७

अंगें वंग पै कलिंग चैद्यआदि धांवले,

वक्रदंत शाल्व पौंड्र मागधादि पातले; ।

केशिकादि कारुषादि येइजे गवेषणें,

ठेविती विदूरथादि यादवांस दूषणें. ॥

१८

कृष्णदळीं बलिभद्र यशोधन सारण साल्यिक पै कृतवर्मा,

साल्यिक कंक सुफलक गदादिक वीर उताविळ संगरधर्मा; ।

क्रूर तथा अतिदंत महाद्भुत देव रैयांगबळोद्धत हावे

यादववीर विभाग विभागिति, कोण बळें कवणावरि धांवे ? ॥

१९

१ आवेग, आब्धानदर्शक शब्द. २. पृथ्वीतळीं. ३. श्लोकरूपानें. ४. बळराम. ५. बाहुदंडीं. ६. कृतवर्मा. ७. शत्रुरूप अंधकारास. ८. पादकमळ. ९. हत्ती. १०. नेसली. ११. सेनारूप कामिनी. १२. ‘अरातींचे वोढे सुभट धरिती सर्व धरणी । यशस्वी गौरीशा करि अरिकुळाची उधरणी’ असा अन्य पाठ आहे. १३. डौलानें, अहंकारानें. १४. मोठे, भयंकर. १५. केशधरणी. १६ उद्धार. १७ अति कांतियुक्त. १८. चित्रविचित्रित. १९. ‘रणमखांत’ असा अन्य पाठ. २०. धडें. २१. चामरवृत्त. यांत र, ज, र, ज, र हे गण येतात. २२. मदिरा वृत्त. २३. युद्धधर्म आंचरण्यासाठीं. २४. चक्राच्या बळानें अतिवळकट.

अक्रूर त्यासम विदूरथ भाग पाहे, पौंड्रप्रभूसि कृतवर्म समान लाहे; ।
 घे साल्यकी विकटदंतसमेत राजे, कृष्णासि शाल्यक, गदा मगधेंद्र साजे. ॥ २०
 येर येरांप्रती वीर पाचारिती, अश्व अश्वंप्रती नाग नागांप्रती, ।
 भार भारांप्रती चालिले विक्रमें, युद्ध आरंभिलें आयकानुक्रमें. ॥ २१

गवेषण उठावला, कुकुर त्यावरी लोटले,
 धनुर्धर शैरासनें धरुनि संगरा पेटले, ।
 असंख्य शर सोडिले, गगन बाणजालें भरे,
 रथावरि महारथी भिडति, कोप त्यां नावरे. ॥ २२

अक्रूर त्यावरि विदूरथ लोटलासे, तैसाच शाल्य नरनायक भीम भासे; ।
 नाराच सोडुनि, तिहीं नभ पूर्ण केलें, वृष्णीयशोधन समस्त हिरोनि नेलें. ॥ २३

पौंड्रकावरि चढे कृतवर्मा, साल्यकी विकटदंत अकर्मा; ।
 मागधेंद्र गद आणिक राजे झूजती, रणतुरीं नभ गाजे. ॥ २४
 भीडती रणमुखीं परस्परें, गर्जती रणतुरें पुरस्करें; ।
 कार्मुकें प्रसवती शैरावळी, ताम्रवर्ण मिरवे महीतळीं. ॥ २५

लागापाठीं लाग येताति कैसे, बाणामागें बाण विंधीत जैसे, ।
 रंगामागें ओढवे रंग नाना, तैसे राजे दाविती युक्ति नाना. ॥ २६

प्रलयविजुसमूहा सर्पचालीं कडाडी,
 प्रलयविशिखवातें वन्हि जैसा धडाडी; ।
 पसरलि नभमार्गीं मंडपाकार जाळी
 कुकुर करिति वृष्टी घोर संग्रामकाळीं. ॥ २७

१. 'संगरीं लोटले कोण कोणे रिती' असा अन्य पाठ आहे. २. धनुष्यें. ३. बाण+जालें=शर +समुदायानें. ४. महारथी-रथांत राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचे महारथ, अतिरथ, रथ आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. त्यांची व्याख्या अशी:—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्ननोऽर्धरथः स्मृतः ॥' याचा भावार्थ:—जो शस्त्रविद्येमध्ये प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असे म्हणतात. जो अगणित धनुर्धारी वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असे नांव आहे. जो एकट्या वीरांशीं लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ'. यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असे म्हणतात. ५. न+आवरे. ६. भयंकर. ७. बाण. (नाराच=सर्वलोहमय शर; नरानाचामति, यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति, असा विग्रह आढळतो. नराचें आचमन (भक्षण) करणारा शर-असा अर्थ). ८. रणवाद्यांनीं. ९. शर+आवळी=शरसमुदाय. १०. रक्ताचा तांबडा रंग. ११. एका बाणामागून अनेक बाण.

आगळें बळ दिसे कुकुराचें, भूप युद्ध करिती निकुराचें, ।
कोटि सैन्य खचलें अनुबंधें, नाचती रणमहीस कैबंधें. ॥

२८

महत्त्वाची आशा धरुनि समरीं भूप भिडती,

परंतु प्रारब्धीं अपयश, मुखें म्लान दिसती; ।

जरासंधें चित्तीं हित मग विचारुनि वॅहिलें,

• निघाला, सेनेतें निजनगरमार्गें मुरडिलें. ॥

२९

मारी वॅज्रहलें हली स्वमुसळें निर्जीव केलीं दळें,

भेणें राजकुळें पळोनि सकळें रामापुढें निर्वळें; ।

किल्येकें विकळें महीस निर्दळें टेंकूनि ठेलीं स्थळें,

दुःखें पाणितळें ^१पिटीति विपुळें विस्तीर्ण वॅक्षस्थळें. ॥

३०

यंत्रांचे^२ भडिभार होति समरीं, धूम्रें दिशा दाटल्या,

^३चौथीतें ^४परिणावया रणमखीं वीरीं उड्या घातल्या; ।

भूमीं लोळति ^५कीरिटी कितिक ते काळें करीं घेतले,

जैसीं तीं कमळें गजें विखुरिलीं, जीवें प्रभू वेचले. ॥

३१

भयानक महा दिसे रण, उभे मुखें म्लानती,

विमुक्त कबरीजुडे मुकुट कुंडलें वाहती; ।

खळाळ पडले नदी दैशनवालुवेचे रवे,

^६चिरें विखुरलीं जसीं तरुण रौजपिंडे नवे^७. ॥

३२

खड्गें तोमर पाश पट्टिश गदा चापें शराच्या सज्या,

चक्रे अंकुश मुद्गलादि सुरिया चर्म कटारा बज्या; ।

घोडे धौरण उष्टरें रथ रणीं झालीं नदीचीं तटें,

प्रेतें सूसरमत्स्यकच्छपचमू वाहे दिसे वोखटें. ॥

३३

नानासंगरभूमिके रणखळें संकैर्षणें रोपिलें,

शत्रूमर्दन ^८लांगलें करुनियां युद्धासि आटोपिलें; ।

१. अधिक, मोठें. २. निकुराचें, अत्यंत नेटाचें. ३. धडें. ४. तत्क्षणीं. ५. वज्रासारख्या हलानें (नांगरानें). ६. भयानें. ७. व्याकुळ, व्यथित. ८. कपाळें. ९. हस्ततळें. १०. ताडिती. ११. यांत 'ळें' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून यथें अनुप्रास अलंकार आहे. १२. तोफांचे. १३. सलोकता, सरूपता, समीपता व सायुज्यता. यांतून चौथी जी सायुज्यता तीतें (मुक्तीतें). १४. विवाह (परिणय) करण्यासाठीं. १५. शिरोभूषणें. १६. पसरिलीं. १७. दंतरूप वाळूचे. १८. वस्त्रें. १९. उमदे, सुंदर. २०. 'सिरें विखुरलीं महीं, तरुण राजविंडे नवे' असा पाठभेद, २१. गज, २२. बळरामानें. २३. नांगरानें.

पूरें तुंबळ दूथडी रणनदी रक्तोदकें दाटली,

प्रेतें भीमभयानकें उसळती गोठोनि कोंदाटलीं. ॥

३४

चौकोणें रणभूमिकुंड रचिलें प्राचीदिशा साधुनी,

ईध्मा व्हि शरासनें शरशिरीं पूर्णाहुती घालुनी; ।

अष्टौ भैरवयोगिनीग्रहदिशां भूतावळी दे वळी,

केलें साध्य निधान राजतनया, सत्कीर्ति यावेगळी. ॥

३५

लाजोनियां मुरडले मगधादि राजे, युद्धीं तयां यश न ये, मनिं दुःख डाजे, ।

घायाळ घालुनि पुढें पळती खटारे, हें आयकोनि शिशुपाळ उगा न थारे. ॥ ३६

पालाणिली सकळ वाहिनि चैद्यनाथें, केलें प्रयाण समरीं रणयानपंथें; ।

प्रेतें पुढें, शकुन होति, मनीं विराला, तों भेटला मगधराज म्हणे तयाला. ॥ ३७

नरामाजि शार्दूल तूं चैद्यराया ! कळेना वळी ईश्वरी योगमाया, ।

न होतें घडे काळचक्रेंकरुनी, मरावें वृथा, दुःख देहीं धरुनी. ॥ ३८

१. 'भूरि' पाठभेद. २. पूर्वदिशा. ३. यज्ञादिकांमध्ये होम करण्याकरितां ज्या पंधरा समिधा एकत्र बांधिलेल्या असतात तो. ४. घृतपात्रादिक ठेवण्याकरितां जे मूठभर दर्भ असतात तो. ५. अष्टभैरव= असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाल, भीषण आणि संहार; अष्टयोगिनी=मंगला, पिंगला, धन्या, आमरी, भद्रिका, उल्का, सिद्धा आणि संकटा; अष्टग्रह=रवि, मंगळ इत्यादि; अष्टदिशा= पूर्व, दक्षिण इत्यादि. ६. शिशुपाल—हा सोमवंशीय दमघोष राजाचा पुत्र. ह्याची माता श्रुतश्रवा. ही वसुदेवाची भगिनी, तेव्हां हा कृष्णाचा आतेभाऊ. शिशुपालाच्या आजार्चें नांव चेदि म्हणून याला 'चैद्य' अथवा 'चेदिप' आणि ह्याच्या देशास 'चेदि' असें नांव पडलें. या देशाची राजधानी शुक्तिमती नामक नगरी. शिशुपाल हा हिरण्यकशिपूचा अंशावतार होय. यास जन्मतः तीन डोळे व चार हात होते. हा कृष्णाच्या मांडीवर बसला तेव्हां याचे दोन हात व एक डोळा असे गळून पडले. तत्क्षणींच श्रुतश्रवा भयभीत होऊन कृष्णास शरण गेली आणि 'यास मारणार नाहीं असें वचन दे' असें त्यास म्हणाली. 'मी या शिशुपालाचे शतापराध क्षमा करीन' असें कृष्णानें आपल्या आतेस वचन देऊन संतुष्ट केलें. नंतर तो द्वारकेस परत आला. पुढें इंद्रप्रस्थ येथें राजसूययज्ञांत कृष्णाची अग्रपूजा करावी असें ठरलें. ती गोष्ट शिशुपालास पसंत न पडून त्यानें भीष्माची आणि कृष्णाची अद्वातद्वा बोलून अतोनात निंदा केली. ती कृष्णास सहन झाली नाही, तेव्हां त्यानें शिशुपालाचे शंभर अपराध होतांच आपल्या चक्रानें त्याचें शिर तोडिलें. (सभापर्व—अध्याय ४५). ह्या शिशुपालवधाच्या कथानकावर माघकवीचें 'शिशुपालवध' नामक एक उत्तम संस्कृत काव्य आहे. ७. राहे. ८. सज्ज केली, ९. सेना, १०. अध्याय ५४ श्लोक ११ पहा,

क्षोणी तेवीस माझा मधुपरिस रणीं भार युद्धीं गळाला,

संग्रामीं चैधराया ! यदुपति सैतरा वेळ मागें पळाला; ।

तो मी त्रासें निघालों, समर न करवे आगळें तों न साहे,

इच्छा सर्वोत्तमाची, बैत ! किति करणें, तत्त्वतां काळ साहे. ॥ ३९

आतां कदा तूं समरा न जावें, मुँग्धाभिलाषें मरसील पाहें, ।

दीपावरी झेप पेंतंग घाली, तैसी न कीजे मति युद्धशाली. ॥ ४०

स्तंभसूत्र करणार लाघवी, बाहुल्या अँसु नसोनि नाचवी, ।

जैर्य हार अवघी नैटाकरीं, युक्तिनें मुरडिं, कोप आवरीं.' ॥ ४१

ऐसा वृत्तांत कळला मग रुँकम वेगें आला नृपाप्रति वदे वचनें अँनेगें; ।

राजे भयाभित जवें नगरा निघाले, चैद्यादि मागध रणीं हँतेवीर्य झाले. ॥ ४२

१. अक्षौहिणी. यासंबंधीं पुढील कोष्टक लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे:—'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥ एवमेव रथानां तु संख्यांनं कीर्तितं बुधैः । पञ्चपष्टिः सहस्राणि पट्ट शतानि दशैव तु ॥ संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु ॥ शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥'

सेना	पत्तिः	सेनामुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः-	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः-	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः-	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

यावरून १ पत्ति=१रथ+१गज+३अश्व+५पदाति; ३ पत्ति=सेनामुख; ३ सेनामुख=१ गुल्म; ३ गुल्म=१ गण; ३ गण=१वाहिनी; ३ वाहिनी=१ पृतना; ३ पृतना=१ चमू; ३ चमू=१ अनीकिनी; १० अनीकिनी=१ अक्षौहिणी. २. अध्याय ५४ श्लोक १३ पहा. ३. खेदार्थी अव्यय. ४. मूर्ख इच्छेनें. ५. शलभ. ६. अध्याय ५४ श्लोक १२ पहा. ७. असु=प्राण. 'दुरि वसोनि नाचवी' असा अन्य पाठ आहे. ८. जय व पराजय हें सर्व नटरूपी जो भगवान् त्याच्या हातीं. ९. 'वृत्तान्त' असा शब्द असून छंदोनियमानुसारें 'वृ' ऱ्हस्व केला आहे. १०. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. ११. शपथरूप (वचनांचें विशेषण). १२. भग्नोत्साह,

राजे मागेति आज्ञा, तंव नृपतनयो काय बोले प्रतिज्ञा;

‘क्षेत्रीं संग्रामयज्ञा त्यजिति तरि अहो नैर्कप्राप्ती अभिज्ञा, ।

श्रेष्ठं केली अनुज्ञा सुहृद जनक हा धर्मयुद्धांत सुज्ञा !

नाहीं दुर्वोध प्राज्ञा रणि वध घडतां, हे न कीजे अवज्ञा. ॥ ४३

जितूं वृष्णीकदंबा वसुमतिपति हो ! कार्यभागावलंबा,

खड्गें बांधा नितंबां, रण जरि करणें तें न लावा विलंबा; ।

साहा होईल अंबा परि तुम्हि पळतां मृत्युभेणें न थंबा,

जितेना जें प्रलंबा तवक हरि तरी भेटि नेदी कुटुंबा. ॥ ४४

कृष्णाचें सैन्य साजे विजयि निजरथीं रुक्मिणीसीं विराजे,

वाद्यांचा घोष गाजे, नभ दुमदुमिजे, जितिले चैद्य राजे; ।

कोणी कोणा न लाजे, न पुसत नृप जे चालिले, दुःख डाजे,

तेणें दुर्वार माजे रण कुकुरदळीं, दुंदुमीलक्ष वाजे. ॥ ४५

रुक्मा निघाला समरासि विक्रमें, अक्षौहिणी सैन्य सर्वे अनुक्रमें; ।

व्यासें पुराणीं गणना निरूपिली, ते सत्कवीनें प्रकटार्थ बोलिली. ॥ ४६

लक्षैक वीर, दशलक्ष तुरंग भारी, छत्तीसलक्ष पदभृत्य पुढें विचारी; ।

दाहा सहस्र गज उन्मत भार चाले, क्षोणीगणा त्रिगुणिनें रथ ते निघाले. ॥ ४७

१. मागतात. २. रुक्मी. (अध्याय ५४ श्लोक १९). ३. नरकप्राप्ति. ४. आज्ञा. ५. ‘दुर्वुद्धि-संज्ञा’ असा पाठभेद आहे. ६. हें ‘वापीबंधा’चें उदाहरण आहे. ७. वृष्णींच्या (यादवांच्या) कदंबा (समुदायाला). ८. वसुमति+पति=हे पृथ्वीपति (राजे) हो ! ९. कमर-असा यें अर्थ इष्ट आहे. १०. ‘तवक न धरि तें मी न भेटें कुटुंबा’ असा पाठभेद आहे. ११. निवारण करण्यास कठीण. १२. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. ‘चतुरंग सैन्य सकळ । एक अक्षौहिणी दळ । संनद्ध करूनियां प्रवळ । संख्या केवळ परियेसा ॥ ९० ॥ दोन लक्ष अठरा सहस्र । अधिक सात शतें वीर । संख्या अक्षौहिणी प्रकार । केला निर्धार श्रीव्यासें ॥ ९१ ॥ किती गज किती रथ । अश्व पदाति समस्त । विभागसंख्या सुनिश्चित । संख्या केवळ पुराणोक्त सांगेन ॥ ९२ ॥ एकवीस सहस्र आठ शत । सत्तरी संख्या जी रथ । तितुकेचि गजभार उन्मत्त । सैन्याआंत चालती ॥ ९३ ॥ एक लक्ष सहस्र नव । तीन शत पन्नास अश्व । पायांचे वीर अभिनव । सांगेन सर्व परियेसा ॥ ९४ ॥ एक लक्ष नव सहस्र । तीनशें पन्नास पदाति भार । अश्वसादी रथ कुंजर । संख्या समग्र अक्षौहिणी ॥ ९५ ॥ पांसष्टि सहस्र सा शतें । एक लक्षक अधिक तेथें । वीर पायांचे भीडते । युद्धीं पुरते निज गडे ॥ ९६ ॥ इतुकी सैन्याची मिळणी । तया नाम अक्षौहिणी । संख्या बोलिली पुराणीं । महामुनि श्रीव्यासें ॥ ९७ ॥ (अध्याय ५४ श्रीहरिवरदा). १३. श्रीमद्भागवतांत. १४. ‘नागायुतानि त्रिगुणीकृतानि लक्षैकयोद्धा दशलक्षवाजी । पदातिषट्त्रिंशतिलक्षसंख्या क्षोणीसमैके मुनयो वदन्ति ॥.’

रुक्मा युद्धासि आला गवसित सरिसा सैन्यसिंधू निघाला,

बोले, 'घालोनि घाला, हरि गद मुंसळी जितिल्या यां तिघांला; ।

लावा रथ्यांबुकाळंजन विभुवदना वीर हो ! त्यां बुंकाळा,

दैत्यारी शंभु काळा मृगपतिवनिता कै वरी जंबुंकाळा ?' ॥

४८

देखे तेजस्वि मेरूपरिस रथ मरुदेशिंचा सज्ज चौरू.

शस्त्रार्थ बाण दारू लखलखित गरुत्मापताकीं प्रचारू; ।

वैदर्भी वामऊरूवरि भुवनगुरू वैसली विश्वतारू,

हस्ताब्जीं वेत्रधारू अतिचपल महत् वागवी चार वारू. ॥

४९

रुक्मा कृष्णासि बाहे, 'नवरि तुजपुढें देखतां देह दाहे,

मोठें आश्चर्य पाहे, मृगपतिललना केंवि गोर्भायु लाहे ? ।

माझें संधान साहें, झणिं पळसि रणीं, शीघ्र शारंग वाहें,

युद्धाचा गर्व आहे, तारे भिड मजसीं सन्मुखीं तिष्ठिं, राहें. ॥

५०

स्त्रीचोरा ! मंदमूढा ! गवळणिस दृढालिंगनें देसि गाढा,

प्रौढा मुग्धा नवोढा कुवलयनयना नूतना दिव्य सोढा; ।

या गोष्टी ज्ञानगूढा ! सकळ परिशिल्या भूतळामाजि रूढा,'

ऐसें बोलोनि दाढा रगडुनि चढवी रुक्मया रुक्ममेढा. ॥

५१

'आतां इंदीवराक्षा ! त्यजिं रुक्मिणिची आस, सायास कांक्षा,

चोरा लावीन शिक्षा, बहु दिन करितों संगराची अपेक्षा. ।

राजे गेले उपेक्षा करुनि म्हणउनी तूझि घेतों परीक्षा,

साहें संधानदक्षा !' म्हणउनि धनुसीं कांड योजी, निरीक्षा. ॥

५२

'पळविन दळ तूझें, देख संधान माझें;

पळसिल झणिं झुजें, कां त्यजीं दारवोझें ? ।

मरसिल हरि ! वायां माझिया लाग पायां,

शरण रिघ मला यां देखतां सर्व रायां.' ॥

५३

१. बळराम. २. गह्यांतील पाण्याचा चिखल. ३. बुक्यांनीं मारा. ४. कोळ्याला. ५. सुंदर. ६. घोडे. ७. वनचर मृगांचा स्वामी जो सिंह त्याची स्त्री. ८. कोल्हा. ९. रणांतून पळून नकोस-असा भाव. १०. कृष्णाच्या हातांतील धनुष्य (शार्ङ्ग). ११. अध्याय ५४ श्लोक २२ पहा. १२. सोनेरी धनुष्य. मेढा=धनुष्य. १३. या पद्यांत 'चक्रबंध' साधिला आहे. १४. कमलनेत्रा ! १५. 'प्रतीक्षा' अन्य पाठ. १६. बाण. १७. 'म्हणवुनि शर योजीं मंत्रवीजें सबीजें' असाही एक पाठ आहे.

राजे 'मेले पळाले, म्हणउनि कुकुर द्वारकेतें निघाले,
 रेवेपौशीं मिळाले गँवसुनि धनुषें टोप तूणास केले; ।
 तों माग रुक्मभाले झळकति मग ते सिद्ध युद्धासि झाले,
 शत्रू अश्लाघ्य बोले, सकळ मुरडिले क्षात्र भूमीस आले. ॥ ५४
 श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें हे आयका कौतुकें,
 छंदें शुद्ध विचित्रबंधयमकें नानाभिधानें तुकें; ।
 दोहींचीं कटकें उर्भां रथ पुढें कीजे जगन्नायकें,
 वर्णीं विठ्ठल सर्ग पंचम पुढें पद्यें मनोरंजकें. ॥ ५५

सर्ग सहावा

शुक म्हणे, 'कुरुनाथ परीक्षिती, कुकुर युद्ध विचित्र निरीक्षिती; ।
 रुक्मसैन्य उभे दुरि राहिलें, धनुष राजसुतें मग वाहिलें. ॥ १
 टणत्कारिलें चाप भूपाळपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।
 रथारूढ 'सनद्ध मोंहेद्रठाणीं, त्रिवाणीं रणीं विंधिला चक्रपाणी. ॥ २
 सुसाटध्वनीवन्हिवातें उलाले पँतत्री, धँरित्री जळाली, पळाले, ।
 बलोत्कर्ष देखोनि सारंगपाणी टणत्कारिलें चाप सारंगपाणी. ॥ ३
 गुणीं लाविले बाण षड्वाण वेगें, सुसाटध्वनी सोडिले भक्तरंगें; ।
 तिहीं बाण जाळोनि आश्चर्य केलें, ध्वजा छेदिली चाप भंगीसि नेलें. ॥ ४
 आनंदकंदें रणरंगधीरें रँजीवनेत्रें कुकुरप्रवीरें ।
 कोदंड सज्जनि पुन्हाँष्ट्रवाणीं, संधान केलें स्थिरवज्रठाणीं. ॥ ५
 चारी वाजी सारथी चूर्ण केला, क्रोधें रुक्मा ओष्ठ चावूनि ठेला; ।
 वेगें अँन्यस्यंदनारूढ झाला, पांचां बाणीं शीघ्र विंधों निघाला. ॥ ६
 बाणामागें रुक्मया बाण सोडी, तें तें 'कांडें 'पुंडरीकाक्ष तोडी; ।
 जैसा सर्पा 'वैनतेयो विखंडी, तैसा 'शौरि शीघ्र 'नाराच खंडी. ॥ ७

१. 'मेले' पाठभेद. २. नर्मदा नदीपाशीं. ३. बांधून. ४. सज्ज केलेल्या. ५. महेशचापाच्या ठायीं. (अध्याय ५४ श्लोक २४). ६. पक्षी. ७. पृथ्वी. ८. शार्ङ्गपाणी (कृष्ण). ९. सारंग+पाणि=भतंगज+हस्त=हस्तीसारखे हात ज्याचे तो-असा अर्थ दिसतो. 'सारंग' या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. त्यांतील विशेष मराठींत येतात ते-भ्रमर, हरण, मोर, सर्प, सिंह, चातक, हत्ती, हंस, वृक्ष, वस्त्र, कामदेव, धनुष्य, कमळ, रत्न, सोने, चंदन, पुष्प, प्रकाश, मेघ, कापूर इ०. १०. अध्याय ५४ श्लोक २६ पहा. ११. छेदिलें. १२. कमलनयनें. १३. अध्याय ५४ श्लोक २७ पहा. १४. दुसऱ्या रथावर बसलेला. १५. कांड=बाण. १६. कमलासारखे नेत्र ज्याचे तो (कृष्ण). १७. गरुड; विनतेचा पुत्र. १८. कृष्ण. १९. बाण.

‘बाणीं दंडीन लंडी’ म्हणउनि तंवकें तूणिरातें उलंडी,

गर्जे ठोकोनि मांडी, धनुष धरुनियां, विक्रमें ठाण मांडी; ।

विद्या योजी उदंडी ‘मजविण तुजला ‘संगरीं कोण दंडी ?’

ऐशा वाचा विखंडी, तंव हरि करिचें वैज्रकोदंड खंडी. ॥

सक्रोधें राजूसूनू दृढ धरुनि धनू बाण लावी उंधानू

संख्या औवर्तमानू जपुनि मग मनु प्रार्थिलासे कृशानू; ।

अग्रें वामांग जानू करुनि हरितनू साधितां होय सानू,

झाला वैश्वानरानुग्रह सबळ ननु द्योतला, काय वानू? ॥

ज्येष्ठ भ्रातर दक्षिणाग्नि, दुसरा तो आवसथ्य स्वयें,

त्या सानानुज गार्हपत्य तिसरा नामें यथाअन्वयें; ।

श्रौत स्मार्त उपासनादि सकळी प्राधान्य पूजाविधी

सांगोपांग विधान पूर्ण घडतां संप्राप्त सिद्धी निधी. ॥

विद्युन्माजि जळीं स्थळीं दिनैकीं काष्ठोपळीं सागरीं,

शर्वाणीपतिचे तृतीयनयनीं, प्रत्यक्ष भूतांतरीं; ।

देवांचें मुख जातवेद इतुक्या स्थानांतरीं राहिला,

तो आन्हानित रोषयुक्तचि तदा बाणाग्नि तें मातला. ॥

१. आवेशानें. २. भात्यातें. ३. अढळ आसन घाली. ४. युद्धीं. ५. वज्रासारखें कठीण चाप. ६. तीन. (नंदभाषेंत). ७. ‘आदित्यहृदय’ नामक जो मनु (मंत्र) त्याचा जप करून. ८. अग्नि. ९. वैश्वानर+अनुग्रह=अग्नि+प्रसाद. १०. ननु=खरोखर. ११. प्रकाशित झाला. १२. दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य आणि आवसथ्य अशीं पांच अग्नींचीं नांवें आहेत. १३. सान+अनुज=धाकटा+बंधु. १४. अग्निमादि आठ सिद्धि. १५. शंख पद्म इत्यादि नऊ निधि. [कुबेराच्या घरीं द्रव्याचे नऊ खजिने (निधि) आहेत अशी समजूत आहे. यांचीं नांवें:—‘पद्मो-ऽस्त्रियां महापद्मः शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥’ इति शब्दार्णवः.] १६. विद्युल्लतेमध्ये. १७. सूर्यामध्ये. १८. काष्ठपाषाणीं [संस्कृत शब्दांच्या अंतिम ‘ल’च्या स्थानीं मराठींत ‘ळ’होतो:—जसें बल=बळ, कुल=कुळ, स्थूल=स्थूळ, उपल=उपळ, कला=कळा]. १९. पार्वतीपतीचे. (शिवाचे, शर्वाणी=भवानी). २०. अग्नि हा देवांचें मुख होय म्हणून देवांना ‘वर्हिमुख’ असें नांव आहे. (वर्हिः+मुख=अग्नि+मुख). देव हे अग्निद्वारा हुतद्रव्य भक्षण करतात, या प्राचीन समजूतीस अनुसरून हें वर्णन आहे. ‘अग्निमुखा वै देवाः’ अशी श्रुति आहे. २१. अग्नि. [‘जातवेदसू’ या शब्दाचा विग्रह अमरकोषाच्या रामाश्रमी टीकेंत केला आहे तो:—‘जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते वा । जातं वेत्ति वेदयते वा ॥’ झालेल्या प्राण्यांतें जाणतो तो ‘जातवेदा’ असाही अर्थ एका टीकाग्रंथांत दिला आहे]. २२. ‘तो रोषश्च हिमांतकांतक तदा बाणाग्नि आवानिला’, ‘तो रोगश्च हिमांतकांतक नृपे बाणाग्नि आन्हानिला’ आणि ‘तो रोगश्च हिमांत घातक तदा बाणाग्नि आन्हाइला’ असे पाठभेद आहेत. २३. चेतला, माजला,

चंड ज्वाला कराला उसळति तैरळा पंचवर्णांतराळा,
ताम्रा पीता उमाळा करित शतवळाकानलज्वालमाळा ।

घेती व्योर्मां उसाळा विगळति गैरळा कालनागेंद्रकाळा,

तेजाळा औळुमाळा पसरति अचळा, मांडळा निर्धुमाळा. ॥

१२

उष्णें झालीं तंडागें, उकडति उरगें वन्हितापानुरागें,

संतापास्त्रप्रयोगें पळति वनमृगें ज्ञातिभ्रष्टें वियोगें; ।

त्यापूर्वीं भक्तरंगें नैवकमलदृगें घोरसंसारभंगें

श्रीरंगें लागवेगें अनळ जळखगें शांत कीजे अंनेगें. ॥

१३

११ अंकीं श्रीपुष्कराक्षा रुक्मिण विनवी, 'वारिं दिव्यास्त्र भारी,

अत्युग्र ज्वाल येती, विपुल विझविं, तूं जिंति रुक्मा मुरारी ! ।

स्वस्था सांभालिं काळानलशर शमवीं, ख्यातिनें राय जिंकीं,

मिथ्या मूर्ख व्यवस्था वरि करित नसे, कांडलक्ष्या विलोकीं'. ॥

१४

वीनवी लालसा, 'हानला माजवी, वीजमालास्त्र हें तीव्र जें वीज वी; ।

वीजवीं जें रमानायका नीरवीं, वीर नीकारुनी ख्याति लावी नवी'. ॥

१५

योद्धे देखोनि दृष्टीं जलधर धनुषीं लावितां होय वृष्टी,

मेघें संपूर्ण सृष्टीवरि निजचमुची घातली १३ बुंधि पृष्टीं; ।

तेव्हां पाताळवृष्टीपति धरि जगती वज्रदंष्ट्रा सैवृष्टी,

झाडी कूर्म स्वपृष्टी गगन लवथवी तोयधाराप्रवृष्टी. ॥

१६

१७ निर्घोषिं कालधारा वरुनि पडति त्या मंडळीं वज्रधारा,

पर्जन्याचा फुगारा रिचवति निर्घोषी पर्वतातुल्य गारा, ।

दुर्वारा रुक्मभारावरि पडति सराच्या प्रचंडप्रहारा

विद्युन्माळी उदारा लवति बळधरा सर्पचाली अपारा. ॥

१७

तेजाचे चमकाट दाट लवती विद्युल्लता अंबरीं,

मेघांचे तडंके प्रचंड फुटती त्रैलोक्यभांडोदरीं; ।

१. भयंकर. २. चंचला. ३. उद्भव. ४. विषा. ५. परिपूर्ण. ६. स्थिरपणें. ७. सरोवरें. ८. साप. ९. नूतनकमलनयनें. १०. पुष्कळ. ११. मांडीवर. १२. शराच्या निशाणाला. (लक्ष्य=शरव्य-लक्ष). १३. बुरखा, आच्छादन, गांठ. १४. घृष्टि=वराह, डुकर. 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णु-क्रांतासु ना किरौ' इति विश्वः]. १५. घर्षणयुक्त. हा वापीबंध आहे. १६. 'साही' असा पाठ-भेद आहे. १७. शब्दें. १८. सोडिती, रचिती. १९. कटिण. २०. कळपे. २१. ब्रह्मांडामध्ये.

भौमाच्या जेननीवरी रिचवती धारा जशा आगळ्या,

लोहाच्या सरळा पडेति विपुळा शाल्यर्थ मंत्रानला. ॥ १८

अबद्धोत्तरे पंडितें खंडिजेती, तसीं शालकाखें अजें खंडिजेती; ।

अभाग्यासि उदीम कें हात नेदी, तसा रुक्म जाणोनि वाताख भेदी. ॥ १९

समीराख तें योजिलें राजपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।

जगत्प्राण जो व्यापिला देहमात्रीं दैशस्थानकीं तो वसे जंतुगात्रीं. ॥ २०

वैक्षीं प्राण, तसा अपान दुसरा वर्ते गुदीं, सप्तमा

व्यानोदानसमान देहदमनीं, नाभीस्थळीं पंचमा; ।

ब्रह्मांडीं इतुकेच पांच वसती ज्ञाते खुणा जाणती,

झंझामारुत तो रणीं प्रकटतां, कादंबिनी फांकती. ॥ २१

झाडें उन्मळलीं, घरें उडवलीं, व्योमीं भ्रमों लागलीं,

मेघांचीं पटळें बळें वितुळलीं, दाही दिशा फांकलीं; ।

दुर्वारा रस माजला, दुरि करी वाताख तैसें परी,

धन्वंतावरि पर्वताख धनुषीं नाराच लावी हरी. ॥ २२

१. मंगलसंशक ग्रहाच्या. २. मातेवरी (पृथ्वीवर). ३. भंगिजेती. ४. तोडिजेती. ५. समीर=वायु त्याचें अख. ६. वायु. ७. दहा ठिकाणीं. ८. प्राण्यांच्या अवयवांत. ९. "वायूचे प्राण, उदान, व्यान, समान व अपान असे पांच भेद आहेत. त्यांपैकीं प्राणवायु डोक्यांत वास करून ऊर व कंठ ह्या स्थानांत संचार करितो. तो बुद्धि, हृदय, इंद्रियें व चित्त यांना धारण करितो व थुंकणें, शिकणें, ढंकर देणें, श्वास घेणें व अन्न गिळणें इत्यादि क्रिया चालवितो. उदान वायूचें स्थान ऊर असून तो नाभि, गळा व नासिका ह्या स्थानांतून संचार करितो; व वाचा, ऐच्छिक क्रिया, उत्साह, बल, वर्ण, स्मृति इत्यादि गोष्टी उत्पन्न करितो. व्यान वायु हृदयांत राहून सर्व शरीरांत संचार करितो. त्याचा वेग फार तीव्र असून चालणें, हस्तादिकांचें आकुंचन व प्रसरण, पापण्या उघडणें व मिटणें इत्यादि सर्व शारीर क्रिया प्रायः त्याजवर अवलंबून आहेत. समान वायु पाचकाग्नीजवळ राहून सर्व कोठ्यांत संचार करितो. अन्नाचें ग्रहण व पचन करितो व त्याचा सत्त्वांश मलापासून पृथक् करून मलाचें विसर्जन करितो. अपानवायु गुदस्थानीं राहत असून कुले, वस्ति, शिख व मांड्या ह्या स्थानांत संचार करितो व शुक्र, आर्तव, मल व गर्भ यांना बाहेर काढितो." (गर्देकृत वाग्भट-अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १२ वा, श्लोक ४-९ पृष्ठ १४८-१४९). १०. व्यान, उदान आणि समान. ११. 'जाण अवघे' पाठभेद. १२. मोठा वारा. १३. मेघमाला. (कादंबिनी=कादंब म्हणजे कलहंस ते जिला असतात, ते जिच्या पाठीमागे वगळ्याप्रमाणें जातात, ती कादंबिनी). १४. उन्मूलित झालीं, उपटलीं. १५. धनुष्याच्या अग्रभागीं.

- इंदिरा रुकमिणी रमणांकीं रोहिणीं जसि समीप शशांकीं, ।
 कृष्ण कौतुक उदार निरीक्षी, युद्ध होय अनलास्र परीक्षी. ॥ २३
 अंगुष्ठैत्राण वोटीं, वलय मणगटीं, युक्तवर्णा सुवर्णी
 केयूरें बाहुयुग्मीं, मणिमुकुट शिरीं, कुंडलें दिव्य कर्णी; ।
 पुष्पांची वैजयंती तरुणतुळसिची शुद्ध अंपाद माळा,
 कंसारी बाण योजी अंचळ उचलले घालिती भूमिपाळा. ॥ २४
 पर्वतीं, परिघ भूसि घातला, चंड वात ककुभांत बांधला; ।
 वायुचक्र निमिषांत नाशिलें, उत्तमें अधम जेंवि दूषिलें. ॥ २५
 जो कां निर्गुण निर्घ्रंपंच निर्गमा धुंडालितां नाढळे,
 ब्रह्मांडें घुसळोनि रोमविवरीं ज्याची कळा नाकळे, ।
 आत्माराम गुणाभिराम भगवान् आराम जो इंदिरे,
 त्यासीं युद्ध करूं जपे, पुनरपी शैलास्र, जेणें विरे. ॥ २६
 जपे मंत्र रुक्मा धनुर्बाणभारी नभांतूनियां चालिल्या वज्रहारी; ।
 महाशैल दिग्बंध फांकोनि गेला, अजें वज्रवज्रासि संयोग केला. ॥ २७
 गर्वाचा क्रूर ताठा धरुनि, करितसे वीर संग्राम लाठा,
 शस्त्राखें मंत्र पाठांतर सकळ जपे आवृती आठआठा; ।
 चावी सक्रोध ओंठा, थरकुनि उठले, कंप रोमांच कंठा,
 योजी रुद्रास्र पीठावळिसहित रणीं प्रार्थिलें नीलकंठा. ॥ २८
 जटाजूट निर्मुक्त भूमीस लोळे, मिशा पिंगटा खांड, आरक्त डोळे; ।
 नभीं मूर्धनी वक्र विक्राळ दाढा, असा चालिला रुद्र युद्धासि गाढा. ॥ २९
 महारुद्र देखोनि लक्ष्मीविलासें गुणीं लाविले बाण, गंभीरहासें, ।
 असो प्रार्थिलें शीघ्र भस्मासुरासी, उभा ठाकला तेज फांके दिशांसी. ॥ ३०

१. रमणाच्या (प्रियाच्या) अंकीं (मांडीवर). २. रोहिणी ही एक नक्षत्रतारका असून दक्षाची कन्या आणि चंद्राची अत्यंत आवडती प्रिया होय. याच कारणास्तव चंद्राला 'रोहिणीप्रिय,' 'रोहिणी-पति,' 'रोहिणीवल्लभ' अशीं नांवे आहेत. ३. चंद्राचे ठायीं. ४. अनल=अग्नि. ५. वोटांच्या संरक्षणार्थ ज्या पिशव्या घालितात त्या. ६. कडे. ७. 'युक्तमुद्रा' असा अन्य पाठ आहे. ८. पायघोळ, पायांपर्यंत. ९. पर्वत. १०. वेढा. ११. दिशांत. १२. अविक्रिय, निर्विकार. १३. वेदांना. कारण, 'यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' अशीं वेदवचनें आहेत. १४. शंकराला. १५. जटानां जूटः बंधः=जटाजूटः यालाच कपर्द असें म्हणतात. पार्वतीभर्ता जो शिव त्याच्या केशबंधास 'जटाजूट' असें म्हणतात. १६. सोडलेला. १७. दाढी. १८. शिव. १९. 'लक्ष्मीनिवासें' असा अन्य पाठ आहे. २०. भस्मासुर-या असुराला शंकराचा वर असा होता कीं, हा ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवील त्याचें भस्म व्हावें. या वरानेंच याचा अंत झाला. २१. 'धांवे' असा अन्य पाठ आहे.

शांभवास्त्र गुण आपुला करी, वैष्णवास्त्र उचले तयावरी; ।

दैवते उभयतां परस्परें, गुप्त होति गंगनीं घनस्वरें. ॥

३१

बापाचा ताप भारी तनय दुरि करी, ध्वांत जैसा तैमारी,

आजा नातू विदारी म्हणउनि शिखरी धांवले कोडमारी; ।

तेणें पृथ्वी थरारी, गगन गरगरी, दाटलीसे धुंमारी;

वज्रें वज्रास हारी, तदुपरि समरीं भस्म रुद्रा निवारी. ॥

३२

‘वीराजते मत्त उदार पाहें वीरा धरीं शक्तिशराव साहें; ।

हें सावरा शक्ति शरीं धरावी हें पारदां उत्तम तेजरावी. ॥

३३

जें जें शरासन धरी रुक्म प्रतापें, तें तें विखंड कारि पंकजनेत्र चापें; ।

विद्या समस्त सरली, हृदयीं विचारी, कृष्णावरी सरळ शूळ बळें उगारी. ॥ ३४

त्रिशूळास्त्र तें देवकीगर्भरत्नं ज्वें छेदिलें सायकें अप्रयत्नं; ।

नसे चाप नाराच झुंजावयासी. चुरी हांत रुक्मा, ल्यजी स्यंदनासी. ॥ ३५

‘परिघ १’पट्टिश तोमर सांवरी, परेशु खेटक शक्ति करीं धरी; ।

सकळ टाकित जाय अनुक्रमें, हरि विदरितसे स्वपराक्रमें. ॥

३६

पाणीतळीं झेलित ये कृपाणी, राणीव बोले स्वभुजस्फुराणीं, ।

‘नारीसवें क्रीडसि, पूतनारी ! हारीस येतां, पळसी विहारीं’. ॥

३७

१. आकाशांत. २. काळोख. ३. सूर्य. ४. पर्वत. ५. धुमाकूळ, धुमश्चक्री, धुमाळी. ६. हा लुप्तपादबंध आहे. हें श्लोकार्धगत ‘प्रतिलोम’ नामक यमकाचें उदाहरण आहे. प्रतिलोमत्वानें अक्षरांची आवृत्ति झाली असतां, त्रिविध यमक उत्पन्न होण्याचा संभव आहे:—पादगत, श्लोकार्धगत आणि श्लोकगत (प्रतिलोम यमक). ‘आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥’ [काव्यादर्श—तृतीय परिच्छेद ७३] जेव्हां पूर्व पादाची उत्तर पादाशीं अथवा उत्तर पादाची पूर्व पादाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां पादगत प्रतिलोम यमक होतें; जेव्हां पूर्वार्धाची उत्तरार्धाशीं अथवा उत्तरार्धाची पूर्वार्धाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां श्लोकार्धगत प्रतिलोम यमक होतें. हेंच यमक प्रस्तुत ३३ व्या श्लोकांत आहे. यांत पूर्वार्धातील अक्षरें उलट क्रमानें उत्तरार्धांत आहेत. ७. कमलनेत्र (कृष्ण). ८. वेगानें. ९. बाण. यास प्रक्ष्वेडन असें दुसरें नांव आहे. ‘प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः’ इत्यमरः. १०. झुंज=युद्ध, झुंजार=योद्ध. ११. हात चुरणें, हातपाय चोळणें=धुसमुसणें, जळफळणें, चडफडणें. १२. गदेसारखें लोखंडी शस्त्र. १३. शस्त्रविशेष, पट्टा, धोप. १४. गंडासा, शस्त्रविशेष. याला ‘गुरगूज’ असें म्हणतात. हें धुसळण्याच्या रवीसारखें असतें. १५. कुन्हाड, कुठार. १६. ढाल, चर्म. १७. आयुधविशेष. ‘शक्तिरस्त्रांतरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्’ इति मेदिनी. १८. ह्या पद्याचें वृत्त ‘द्रुतविलंबित’ आहे. १९. येथें मूळचा ‘पाणि’ शब्द ऱ्हस्व असतांही गण जमण्यासाठीं ‘पाणी’ असा कवीनें दीर्घ केला आहे. विठ्ठलाच्या कवितेंत हा प्रकार बराच आढळतो. २०. तलवार. २१. राजेपणाच्या अधिकारानें. २२. हारीस येणें=जेरीस येणें, वठणीस येणें, पराजित होणें, चीत होणें. २३. क्रीडास्थळीं.

पतंग दीपावरि झंप घाली, तैसी तयाची कैव शीघ्र आली. ।

मारावया वारु रथातळीं ये, उँफाळती अश्व महावळीये. ॥ ३८

अश्वराज बरवे सुलक्षणगे 'बाँप बाप' इति सारथी म्हणे, ।

कोप राजकुमरासि नावरे. भूतळीं रथ कदा न थावरे. ॥ ३९

रथापासीं आला, दृढ धरुनि हातीं असिलता,

रथांगें छेदाया, निकट भँट ११ भोंवे सभंवता ।

कवेखालें पाहें, परि रथ न फावे समरिंचा.

शिर च्छेदावें तों रुक्मिण धरी हस्त हरिंचा. ॥ ४०

भौरायातें शक्तिविषादें यजिसी तूं, तूझ्याठायीं धीरुत काँमज्वरभित् तूं; ।

मातें देई तूं भिमैयुद्धीं यश रामा ! माँयावी तूं, 'मँत्तमयूर'त्तमनामा.' ॥ ४१

अँनंगाच्या बापें नृपतनय चापें गवसिला,

धरुनी केशांग्रीं रथमकरभागीं बसविला; ।

जँगन्माता २३ चांपेकळिललित कांपे सुँचकिता,

मँहोद्वेगें कोमाइलि सुतनु रोमा पुँलकिता. ॥ ४२

१. श्लभ. २. पतंगदीपन्याय सुप्रसिद्ध आहे. पतंग मोठ्या वेगानें दीपावर झडप घालतो आणि मरण पावतो, पण दीपाचें कांहींच होत नाहीं; त्याप्रमाणें रुक्म्यानें (पतंगानें) घोड्यांवर झडप घातली, पण घोडे उसळून गेले आणि रुक्मी व्यर्थ शीण मात्र पावला, इत्यादि. ३. पकड, मिठी, पकडून धरणें. ४. घोडे. ५. उडतात, उसळून जातात. ६. या पद्याचें वृत्त 'रथोद्धता'. ७. हा शब्द देशी आहे. ८. तलवार ९. चक्रे. १०. वीर, योद्धा. ११. भ्रमण करी; फिरे. १२. हें 'छत्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १३. बुद्धिमान्. १४. कामरूप ज्वराचा नाशकर्ता. १५. यथें 'भीम' शब्द वृत्तसुखार्थ =ह्रस्व केला आहे. १६. कपटी. (माया=कपट). 'विन्' प्रत्यय माया, मेधा आणि स्रजू या शब्दांपुढें आणि असन्त शब्दांपुढें मतुबर्थां होतो; जसें मायाविन् (कपटी), मेधाविन् (बुद्धिमान्), स्रग्विन् (मालाधारी), तपस्विन्, यशस्विन् इत्यादि. १७. या श्लोकाचें वृत्त 'मत्तमयूर.' याचें लक्षण:-'वेदै रंघ्रैस्तौ यसगा मत्तमयूरः'-यांत म त य स आणि एक गुरु अक्षर यांची योजना असते आणि चवथ्या व नवव्या अक्षरांवर यति आहे. किरात-सर्ग १८ श्लो० २८, शिशुपालवध-सर्ग ४ श्लो० ४४, सर्ग ६ श्लो० ७६ आणि रघुवंश-सर्ग ९ श्लोक ७५ यांचें हेंच वृत्त आहे. १८. मदनाच्या. १९. रुक्मी. २०. ही निमित्तवाचक अथवा करणी सप्तमी होय. "कोणास धरावयाचें असतां त्याचा जो अवयव धरावयाचा, तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतांतही आहे." (नवनीत). हाच प्रकार प्राकृत काव्यांत अन्यत्रही आढळतो:-'भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं' इत्यादि. २१. रथाच्या मुख्य भागीं. [मकर=मुख्य भाग]. २२. रुक्मिणी. २३. चंपकाच्या कळीसारखी सुंदर. २४. अत्यंत धावरी झालेली, भीरु. २५. मोठ्या खेदानें. २६. स्त्री (लक्ष्मी). २७. रोमांचयुक्त देह जिचा अशी; जिचें शरीर रोमांचित झालें अशी. (पुलक=भयानें अथवा आनंदानें शरीरावर जो कांटा उभा राहतो तो त्याला रोमांच म्हणतात).

परब्रह्मा ब्रह्मादिक सुरमुनी ध्याति भुवनै,

वधू पद्मा^१ मदीं, नमि चरण शोणैस्तनघने; ।

घनश्यामा रौमा वचनिं विनवी, 'ताप हरणें

रणीं तीव्रें शस्त्रें शशक न हणी निष्ठुरपणें.' ॥

४३

करी रोदळ रुक्मिणी मंदवाणी, तियेसी विनोदें वदे चक्रपाणी; ।

'न मारीं तुझा बंधु, मत्कोप गेला, ध्वजस्तंभिं त्यातें भुजाबंध केला.' ॥ ४४

अर्धखांडसम बोडिली मिशी, पांच पाट मग काढिले शिंशीं. ।

नांगमूत्र वदनासि लाविलें, चूर्णलेपन करुनि गोविलें. ॥

४५

शौरी म्हणे, 'रुक्मिणी ! सुखरूप राहें, तूं निर्वलोण करिं बंधुमुखासि पाहें; ।

केलें असे वपन शुद्ध मुखारविंदा, भद्रानिमित्त घडली बहु यासि निंदा.' ॥ ४६

हें झालिया उपरि रौम समीप आला, सोडुनि बाहु मग काय म्हणे तयाला; ।

'हा क्षत्रधर्म हरि ! कोण अधर्म केला ? याचा पुढें सकळ लौकिक मान गेला ॥

१. परमेश्वराला. २. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ हीं तीन भुवनें, तीन लोक. ३. लक्ष्मी. ४. लाल आणि पुष्ट स्तनें. ५. स्त्री (लक्ष्मी). ६. मोरोपंतकृत कृष्णविजय-उत्तरार्ध-अध्याय ५४, पद्यें ४०-४५ पहा. ७. खांडमिशांसारखी. ८. पांच पाट काढणें=डोईचे मध्यें मध्यें केश काढणें. (हा एक दंड अथवा शासन करण्याचा प्रकार आहे). ९. मस्तकीं. १०. हत्तीचें मूत. ११. तोंडाला चुना फांसला. चूर्ण=चुना. १२. दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा म्हणून मीठ, मोहन्या, व कडूनिंबाचीं पानें हीं ओवाळून टाकणें, या कृत्याला 'निर्वलोण करणें' म्हणतात. (नवनीत). १३. वपन=केश काढणें. १४. मुख+अरविंदा=तोंड+कमळाला. १५. भद्रा=भद्राकरण, वपन, हजामत करणें, मुंडन, भादरणें. "मनुष्य जसा कुसंगतीनें बिघडतो तसेंच कांहीं अंशीं शब्दांचें आहे. चांगल्या अर्थाचे शब्द असतात ते अशिक्षित वाईट लोकांच्या योगानें वाईट होतात. 'भद्रा-करण' याचा मूलार्थ 'मुंडनपूर्वक चौलादिक मंगल संस्कार करणें' असा असून त्यांतील केवळ मुंडनार्थाकडे लक्ष देऊन त्याचा अर्थ नुसतें 'केश काढणें' असा केला. त्यांत देखील आणखी निंदा ध्वनित होते. 'भादरणें' हा शब्द बहुशः 'म्हैस वगैरे भादरणें' अशा ठिकाणीं योजतात. मूळचे चांगल्या अर्थाचे असून अलीकडे वाईट किंवा बीभत्स झालेले असे भाषेमध्ये पुष्कळ शब्द आहेत. कित्येक शब्द मूळचे फारच प्रतिष्ठित असून आतां ते उच्चारण्यास किंवा लिहिण्यास देखील अयोग्य असे झाले आहेत. कोमलवृणवाचक जो कालिदासादि कवींचा आवडता शब्द त्या विचान्यास तर मराठी बोलणाऱ्या चावट लोकांनीं इतका बाटवून टाकिला कीं तो पतित होऊन पुनः शुद्ध होण्याची आशा उरली नाही." (व्युत्पत्तिप्रदीप पृ० ४९), १६. बंधनमुंडनरूप कर्म, १७. बलराम,

सांपडे सुहृद जें रणांगणीं, त्यासि गौरव दिजे बुझाउनी; ।

मारितासि तरि मोक्ष पावता, निघ कर्म जडलें गुणोन्नता. ॥

४८

चौन्याशीं लक्ष योनी उपजवुनि मनीं वागवी सूत्र पाणीं,

वेदीं शास्त्रीं पुराणीं अभिनव करणी वर्णितां मौन्य वाणी; ।

तो हा सारंगपाणी सुरमुकुटमणी, त्यासि तूं पट्टराणी

माया दृष्टीस नाणीं, वत करिसि झणीं, पै न 'फीटे शिराणी.' ॥ ४९

तालांकी मग रुक्मयाप्रति कथा श्लोकार्थ भाषितसे

युद्धीं गोत्रज बंधुवर्ग वधितां निर्दोष शास्त्रीं असे, ।

१. मित्र, आप्त, स्नेही. २. समजावून. (बुध्=जाणणें =बुझणें). ३. कृष्णाच्या हातून मरण पावला म्हणून मुक्ति पावता-असा भाव. ४. गुण+उन्नत=गुणांनीं श्रेष्ठा. ५. चौन्यायशीं लक्ष योनीं=एकंदर वस्तुमात्राच्या चार खाणी म्हणजे वर्ग अथवा कोटी आहेत व प्रत्येक खाणींत एकवीस लक्ष योनी आहेत. त्यांचा तपशील-२१ लक्ष योनी अंडज कोटींतील (९ लक्ष योनी सर्प मुंगी इत्यादि+४लक्ष योनी जळचर +८ लक्ष योनी पक्षी). २१ लक्ष योनी जारजकोटींतील (९ लक्ष योनी द्विपद+४ लक्ष योनी चतुष्पद+८ लक्ष योनी श्वापद). २१ लक्ष योनी उद्भिज्ज कोटींतील (९ लक्ष योनी अन्य धान्यादिक+४ लक्ष योनी सुगंधादि पदार्थ+८ लक्ष योनी वृक्ष तृण इत्यादि). २१ लक्ष योनी स्वेदज कोटींतील (९ लक्ष योनी तारागणादिक+४ लक्ष योनी मेघमाळा+८ लक्ष हीरक-रत्नादिक मणि). दुसऱ्या मताप्रमाणें २० लक्ष वृक्ष योनी, ११ कीटक, ३० पशु, ९ जलचर, १० पक्षी आणि ४ मनुष्य. चौन्यायशीं योनीं=चौन्यायशींचा फेरा, गरका. ६. जन्ममरणाची दोरी (सूत्र) हातांत ठेवी. ७. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्वणवेद-अशा चार वेदांत. ८. सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि वेदांत या सहा शास्त्रांत. ९. अठरा पुराणें आणि उपपुराणें यांत [यांचीं नांवां:—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्ते लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कांदं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्म पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा ॥' व अठरा उपपुराणें आहेत तीं अशीं:—'अष्टान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अद्य सनत्कुमारोक्तं नारासिंहमतः परम् ॥ तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नदीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्मांडं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शावं सौरं सर्वार्थसंचयम् ॥ पराशरोक्तप्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥ चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥.' १०. वाणी मौन्य पावे. ११. सारंगपाणी=शार्ङ्गपाणी=कृष्ण. [शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य पाणीच्या (हाताच्या) ठायीं ज्याच्या तो]. १२. खेद. १३. फिटणें=पूर्ण होणें. १४. कौतुक. यांत चक्रबंध आहे. १५. तालांकी=ताल आहे अंक (ध्वज) ज्याचा तो. 'तालांकी मुसली हली' इत्यमरः. तालांक=अच्युताग्रज बळराम. १६. बोलतसे.

ब्रह्माने विधि निर्मिला, विषमता आम्हां न लागे कदा,

दोषा क्षालन पावलासि, न करी चिंता चितासंपदा.^१ ॥

५०

रामें राजसुता निरोप दिधला, तेथूनि तो चालिला,

गेलो भोजकटासि, वस्ति करुनी, लज्जामठीं राहिला; ।

राजे आणिक सार्वभौम शतशा युद्धासि आले वळें;

त्यांसीं यादव झुजिले, पळविलीं दिग्मंडळींचीं दळे. ॥

५१

राजे दुर्धर जितिले, अतिशयें रुक्मा विटंबूनियां,

कोदंडाप्रति घातल्या गवसणी, तूणीर ठेवोनियां; ।

११ भेरीचे भभकार मंगळतुरें सेनामुखीं वाजती,

खानंदें जयकार वीर करुनी द्वारावती चालती. ॥

५२

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें संग्राम झाल्यावरी

तेजःपुंज वधूवरें निजरथीं साक्षात लक्ष्मी हरी. ।

सेनाचक्र सभोवतें गवसुनी प्रस्थान रामें किजे,^{१४}

वर्णी विठ्ठल सर्ग षष्ठम कथा विद्वज्जनीं सेविजे. ॥

५३

१. दैव किंवा प्रारब्ध. २. कमीजास्तपणा, दोष. ३. चिंता हीच चितेची संपदा. म्हणजे मोठी चिता. ४. भोजकट या नांवाच्या नगराला. रुक्मी जेथें पराभव पावला तेथेंच भोजकट नामक नगर वसवून (कुंडिनपुरास न जातां) राहिला. ५. सैन्यें. ६. पराभूत केले. ७. अप्रतिष्ठा करून. ८. धनुष्याला. ९. अभ्रा, आच्छादन, वेष्टन, गवसणी घालणें=वांधून ठेवणें. पिशवींत घालणें (वीणा, सतार इत्यादि). १०. भाता. ११. मोठ्या नगान्यांचे. १२. गर्जना. 'भभकार' हा अनुकरणवाचक शब्द आहे. १३. या श्लोकांत 'वाजती' 'चालती' हीं वर्तमानकाळचीं रूपें योजिलीं आहेत. पण तीं भूतकाळदर्शक आहेत. ज्या रूपांचा प्रयोग प्रायः गद्यात्मक ग्रंथांत रीतिभूतकाळीं होतो त्या रूपांचा प्रयोग पद्यात्मक ग्रंथांत प्रायः वर्तमानकाळीं आणि पुष्कळदां शुद्ध भूतकाळीं होतो. याचीं कांहीं उदाहरणें:—(१) 'मंत्रजप करुनि तो कवि ये रे वत्सा कचा असें बाहे, (२) मेदुनि वृकोदरें पल सर्व निघे त्यांत लेशहि न राहे, (३) कच येतां बहु हर्षे धन्य म्हणे मीच कन्यका मातें, (४) पूजी नरदेवातें करि तेव्हां स्ववपु दीपक ज्योती, (५) जातां स्वर्गी मिरविति निजगुरुसुतरल देव यानीं तें, (६) वर्णिति दैत्यातें किति, किति कवितें कितिक देवयानीतें.' याच प्रकारचीं दुसरीं अनेक उदाहरणें वाचणारास सहज आढळतील. १४. केले. 'किजे' हें वर्तमानकाळींचें कर्मणिरूप भूतकाळाच्या जागीं योजिलें आहे. केव्हां केव्हां कवितेंत वर्तमानकालवाचक कर्मणिरूप भूतकालदर्शक होतें:—'नको विसरूं आम्हांसि, असो येथें, । वदुनि धरिजे गहिवरा महीनाथें ॥'

सर्ग सातवा

शृंगें वंशी दमामे पणव रणतुरें शंख भेरी उघंटा,
 धों धों त्रों त्रों तुतारे मुरज किणकिणी झल्लरी टाळ घंटा, ।
 वाद्यांच्या चंडघोषें नभं दुमदुमलें, भाट गाती पवाडे,
 ऐसे आले प्रभासा, मिरवित गजरें लोक झाले पुढारे. ॥ १

प्रमुदित मग आले सोरटीसोमनाथा,
 नमन करुनि पायीं ठेवि कंसारि माथा; ।
 उतरुनि निजसेना राहिले वृष्णि जेथें,
 तदुपरि 'हरिभेटी ये' विदर्भेद्र तेथें. ॥ २

राजा आला, भेटला रामकृष्णा, बोले, 'झाली सर्व संतुष्ट तृष्णा; ।
 आतां कीजे लग्न विध्युक्त देवा ! पूजा घ्यावी वार चत्वारि सर्वा.' ॥ ३

वचन केशवें अंगिकारिलें, मग हंलायुधा तेंचि मानलें; ।
 'बहु वरें' म्हणे भूभुजोत्तमा, वदति सत्कवी हे 'मनोरमा.' ॥ ४

१. पांवे. २. दमामा=मोठा नगारा, धोशा. [हा फारशी शब्द आहे]. ३. वाद्यविशेष. ४. युद्धाचीं वाद्यें. ५. वाद्यांतील भेदविशेष. ६. तुतारी=वाद्यविशेष. ७. मृदंग. ८. वाद्यविशेष. याला 'झांज' असें म्हणतात. ९. भयंकर आवाजानें. १०. आकाश. ११. स्तुतिपाठक. १२. प्रभास या नांवाच्या सुप्रसिद्ध क्षेत्रास. १३. हर्षयुक्त. १४. हरिदर्शनासाठीं. १५. ये=आला, येता झाला; हें येथें भूतकालवाचक रूप आहे. "सामान्य नियम असा आहे कीं, 'एकारांत व ओकारांत' धातूंच्या विध्यर्थाच्या द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनाचा प्रयोग कधीं कधीं कवितेंत तृतीयपुरुषीं (वर्तमान-काळीं व भूतकाळीं) एकवचनीं आढळतो." [प्रौढबोध मराठी व्याकरण, नियम २८ पहा.] या नियमाचीं इतर उदाहरणें:- (१) न दे पाठि कोणीच राया वळी रे. (२) म्हणे हरी प्रेरुनि ने जयातें, (३) मागुनि ये दूरुनि चक्रपाणी, (४) घे इक्षु वारण जसा करपुष्करानें (५) असें देखतां ये कृपा माधवातें. १६. यथाविधि. १७. चार. ['चत्वारि' हें संस्कृताप्रमाणें प्रथमेचें नपुंसकलिङ्गी रूप आहे]. १८. या वृत्ताचें नांव 'शालिनी' याचें लक्षण:-'मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः'. याच्या प्रत्येक पादांत म, दोन तगण व दोन गुरु अक्षरें यथाक्रम असतात व यति चवथ्या आणि सातव्या अक्षरांवर असतो. १९. बलरामाला (-हल+आयुध=नागर+दत्तार; हल आहे आयुध ज्याचें तो). २०. राजश्रेष्ठाला. २१. 'मनोरमा'. हें पंक्तिजातीच्या म्हणजे दशाक्षरात्मक जातीच्या वृत्ताचें नांव आहे; याचें लक्षण:-'नरजगैर्भवेन्मनोरमा.' पण या चवथ्या पद्याचें वृत्त 'मनोरमा' नसून त्रिष्टुभूजातीय एकादशाक्षरात्मक 'शुद्ध कामदा' आहे याचें लक्षण:-'म्हणति तीस वा शुद्ध कामदा, न र र ला ग हे येति ज्या पदा'.

मूळ माधवनिवास जे स्थळीं, तें निकें स्थळ दिसे वनस्थळीं; ।
 राहिले कुरुर देउनी दुपें, भोज ते विरुदवंत पौरुषें. ॥ ५
 पाचारिली युवति शुद्धमती भुपाळें, आली त्वरें विभव घेउनि शीघ्र काळें, ।
 दूष्यें विचित्र दिधलीं बहुताभिधानी, विस्तीर्ण मंडप मनोहर राजधानी. ॥ ६
 द्वारकेसि मग मूळ धाडिलें, उत्सवें तइं वऱ्हाड चालिलें; ।
 वाजि धारण रथादि वाहनें, रत्नपुंज शिविका सुखासनें. ॥ ७
 देवकी चवरडोलवाहनीं, रेवती बसविली सुखासनीं, ।
 पालकींत मिरवे सुभद्रिका, आणखी प्रतिरथीं पुंरंध्रिका. ॥ ८
 उग्रसेन वसुदेव कुंजरीं बैसले, बहुत तोष अंतरीं; ।
 वाजती निविड दुंदुभी तुरें, खेचरें प्रचरती भयातुरें. ॥ ९
 चामुंडा नवकोटिभार सरिशा त्या मातृका धांवल्या,
 संख्या छप्पनकोटि सैन्यगणना कांल्यायनी पातल्या; ।

१. या पद्याचें वृत्त 'रथोद्धता.' याचें सलक्षण विवेचन श्रीक्षेमेंद्रकृत 'सुवृत्ततिलक' नामक छंदोग्रंथांत केले आहे:-'रनरैरन्वितं युक्तं लघुना गुरुणा तथा । ख्यातं रथोद्धता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥' [१।२३.] 'विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति रथोद्धता । कलापरिचयैर्याता लटभेव प्रगल्भताम् ॥' [२।१३.] २. दूष्यें (तंबू). प्रासाकरितां 'दुपें.' ३. यशस्वी भोज हे पराक्रमाचें विरुद (ब्रीद, पट्टा) बांधणारे होते. ४. पराक्रमानें. ५. 'नृपाळें' असें येथें असतें तर 'भूपाळें' यांतील 'भु' -ह्रस्व करण्याचें प्रयोजन पडतें ना. ६. बहुत+अभिधानी=अनेक+नांवांचीं. ७. घोडे. ८. हत्ती. ९. चवरडोल अंबारीसारखें हत्तीवर बसावयाचें वितानयुक्त आसन. [डोल=हा आरबी, शब्द आहे. याचा अर्थ झोके खात जाणारें पालखीसारखें वाहन. याचा उपयोग अद्यापि हिंदी भाषेंत प्रचलित आहे. 'आज अनंत चौरस है. गणेशजीके डोल आज निकलें गे' इत्यादि. १०. पतिपुत्रवती स्त्रिया. ११. कंसाचा बाप. १२. हत्तीवर. १३. वाघें. १४. खेचरें (देवा गंधर्व, अप्सरा, किन्नर, यक्ष इत्यादि आकाशमागी जन) भयातुरें (भयानें व्याकुळ होत्साते) प्रचरती (पळत सुटती). पूर्वोक्त वाघांचा गजर इतका प्रचंड झाला कीं, ते पळत सुटले. १५. विवाहादि सर्व मंगलकार्यांत पुण्याहवाचन व तदंगभूत नांदीश्राद्ध, मातृकापूजन वगैरे कर्में करावयाचीं असतात. त्या कार्यांत देवतादिकांना 'अक्षतपुंजेष्वावाहयामि' असें म्हणून बोलावीत असतात. परंतु प्रस्तुत विवाहसमयीं जी मंडळी अक्षतपुंजांत यावयाची ती प्रत्यक्ष आली असें विठ्ठलकवि ह्या दहाव्या व पुढील पद्यांत म्हणतो. मातृकापूजनांत २६ देवतांचें आवाहन करीत असतात. त्या देवताः—'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ॥.' य गौर्यादिक षोडश मातृका. 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेंद्री चैव वाराही चामुंडा सप्त मातरः ॥' या ब्राह्म्यादि सप्त मातृका. 'गणपतिर्दुर्गा च क्षेत्रपालश्च ।' आणखी कांहीं देवतांचें इतर प्रसंगीं आवाहन करीत असतात. येथें शेवटच्या तीन देवतांशिवाय

एकी त्या शववाहिनी वेगळल्या विंचावरी आणिका

सर्वा श्रेष्ठ गणेश आंखुवहनीं निर्विघ्नकर्ता निका. ॥ १०

शृंगार वीर करुणाद्भुत रौद्र आले शांता विभत्सक भयानक आठ झाले, ।

आतां असे प्रगटला रस हांस्य सांगें वर्णान कौतुकविनोदकर्थानुरागें. ॥ ११

मोठें पोट, विशाल ओठ, मिरवे सिंदूर सोडेवरी,

थोंटा दंत, गणेश मूर्त अवध्यां आधीं निघाला, परी ।

पार्यां आंखुड, चालतां लटलटां तो जातसे चांचरी

हें देखोनि वऱ्हाडिणी गदगदां हांसेति निम्नोदरी. ॥ १२

महामातृका आपुलाल्या प्रकारीं पुढें धांवतां निंदिलें त्यासि नारीं, ।

गणेशासि तेणें महाक्षोभ झाला, पथीं चालतां विघ्न केलें त्याला. ॥ १३

हाग ओक सुटली वऱ्हाडिणी, मोडिले शंकरुट चातुरंगणी; ।

त्यां हिमज्वर व्यथा महा करी, लोळती धरणिमंडळावरी. ॥ १४

दूतीं समाचार हरीस नेला, साकल्य तीहीं श्रुत सर्व केला; ।

कृष्णें समाधान किजे त्यांचें, वऱ्हाड आलें मग वैभवांचें. ॥ १५

करून वाकीच्या २३ मातृकांस महामातृका असें विठ्ठलानें म्हटलें आहे. (पुढें श्लोक १३ पहा) दशम श्लोकाचा अर्थः—पहिला चरण—सप्तमाता चामुंडा नऊ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. दुसरा चरण—काल्यायनी (गौरी) वगैरे सोळा मातृका आपलें ५६ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. तिसरा चरण—मात्र शववाहिनी (मुडदेफरास) व विंचवावर वसणाऱ्या अशा प्रकारच्या देवतांच्या अमंगल सेनेला या विवाहप्रसंगीं वगळिलें होतें, कारण मंगलकार्याला ह्या तेवीस मातृका जात होत्या, तेथें शववाहिनी मातृकांचें अर्थात् प्रयोजन नव्हतें. १६. त्यांच्यावरोवरच. १७. भवानी.

१. प्रेत नेणाऱ्या. २. त्यागिल्या, न घेतल्या. ३. विंचवावर. ४. उंदीरवाहनीं. ५. हे रस नऊ आहेत, कित्येक शांत रस वर्ज्य करतातः—‘शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शांतस्तथा मतः ॥’ [साहित्यदर्पण-३. २०९], ‘शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतसंशौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ [काव्यप्रदीप-४ उल्लास ६ कारिका काव्यमाला २४, पृष्ठ ८७]. ‘निर्वेदस्थायिभावाख्यः शांतोऽपि नवमो रसः’ [काव्यप्रदीप-४ उल्लास १२ कारिका], ‘शृंगारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः । रौद्रवीभत्सशांताश्च नवैते कथिता बुधैः ॥’ [वाग्भट-पंचम परिच्छेद ३ पहा]. ६. ‘वीभत्सक’ असा शब्द आहे, पण वृत्तसुखार्थ येथें न्हस्व केला आहे. ७. विकृत, आकृति, वाणी, अंग, वेष, हावभाव यांच्या दर्शनापासून उत्पन्न होणारा जो रस तो ‘हास्य’ रस होय. याचे उत्तम, मध्यम आणि नीच या तीन अवस्थांमुळे सहा भेद आहेतः—स्मित, हसित, विहसित, अवहसित, अपहसित आणि अतिहसित. [रसगंगाधर-पृष्ठ ४३-४४] पहा. ८. अनुराग=प्रेम. ९. अडखळत. १०. हें पद्य हास्यरसाचें उदाहरण आहे. ११. निम्न+उदर=गंभीर ज्यांचें उदर (नाभि) अशा. १२. गौर्यादि व ब्राह्म्यादि मिळून २३ मातृका. १३. रथ. १४. थोटमाटाचें.

रुक्मिणि मग वापें आश्रमामाजि नेली,
सकळ रुखवताची आइती सिद्धि केली; ।

तदुपरि मग झाली देवकाची प्रतिष्ठा
हळदि वधुवरांतें लाविती एकनिष्ठा. ॥ १६

नांदीश्राद्धविधान मंगळतुरीं दोंमंडपीं सोहळा,
लग्नाची घटिका प्रतिष्ठिलि जळीं, राजा मनीं मोकळा; ।

गाई हेर्म विचित्र राजवसनें दे ब्राह्मणांकारणें,
ल्यापेक्षांनैकदुंदुभी करितसे दानें यथालक्षणें. ॥ १७

वराकारणें मूळ राजा निघाला, विमानांत अंतःपुरीं सिद्ध झाला; ।
पुढें चंड वाघें, नर्भीं घोष गाजे, सवें सर्व सीमंतपूजा विराजे. ॥ १८

मिरवत गजरेंसीं राजसेना निघाली;
रथ गज हेंय यानें चालतां दाटि झाली. ।

निविड जनपदातें वारिती वेत्रंपाणी,
सुकृत नरपतीचें वानिती भाट गाणीं. ॥ १९

मैग येइजे अतिसमीप विवाहीं वसुदेव त्यासमुख ये लवलाहीं; ।
प्रभु भेटले उभयतां सुख त्यांसी मणियुक्तं विष्टरं दिले सकळांसी. ॥ २०

नृप कारि वरपूजा वेदविध्युक्तमंत्रां,
तदुपरि मृदु शब्दें प्रार्थिला भूप मंत्रां. ।

‘लव पळ घटिकेचें मान वेचून जातें
उचित समय साधा’ सांगती भूभुजातें. ॥ २१

१. रुखवत-वरप्रस्थानाचे पूर्वी वरास कन्येच्या वापाकडून समारंभपूर्वक फराळाची इत्यादि सामुग्री आणितात, आणि तें फराळाचें साहित्य वरापुढें ठेवून त्याजकडून फराळ करवितात, असा जो समारंभ करितात तें. हा समारंभ वरप्रस्थानानंतर वधूमंडपांतही क्वचित् करण्याचा प्रचार आहे. २. देवकस्थापना. ३. ‘लागली’ असा अन्य पाठ. ४. पृष्ठ १८ टीप १ पहा. ५. स्थापिली. ६. सोनें. ७. आनकदुंदुभी=वसुदेव. (वसुदेवाच्या जन्मप्रसंगीं देवांनीं आनक नामक दुंदुभि वाजविले म्हणून त्यास ‘आनकदुंदुभि’ असें नांव पडलें. वसुदेवाचा पिता आनकदुंदुभ म्हणून होता, त्यावरून त्याचा पुत्र तो ‘आनकदुंदुभि’ अशी व्युत्पत्ति कोणी करितात. ती निर्मूल होय). ८. ‘विमानीं वधू-भारही सिद्ध झाला’ असा अन्य पाठ. ९. घोडे. १०. चोपदार. ११. पुण्य. १२. या पद्याचें वृत्त ‘कलहंस’. यालाच ‘सिंहनाद’ आणि ‘कुटजा’ अशींही नांवे आहेत. याचें लक्षणः— ‘सजसा सगौ च कथितः कलहंसः’. १३. रत्नखचित आसन. १४. वराची पूजा. १५. संचिवांनीं. १६. भूभुज=राजा.

- उच्चैःश्रवा वडिल बंधु घडे जयाचा ऐसा तुरंगम सरोरुहलोचनाचा; ।
 आरूढला मग तयावरि दानवारी वृष्णी हलायुध सर्वे परि पूतनारी. ॥ २२
 प्रदीप्त लक्ष दीपिका, असंख्यचंद्रलोपिका,
 पदोपदीं अमोलिका मनोहरा सतेजिका; ।
 अपार पुष्पवल्लिका विराजती प्रफुल्लिका,
 चतुष्पथादि वीथिका सुरंगिता सुवेदिका. ॥ २३
 वारस्त्रिया नाचति रंगभूमिके, सत्कार त्यांतें वसुदेव दे निके. ।
 पदोपदीं लोक उभे विलोकित्ती, भाट प्रसंगें गुण वर्णित्ती कित्ती. ॥ २४
 मिरवत हरि आला नोवरीमंडपासी,
 तंव सदृढ कवाडें लावित्ती राजदासी. ।
 उचित समयकाळीं पावल्या त्या निवाडें
 तदुपरि मग तींही मुक्त केलीं कवाडें. ॥ २५
 वऱ्हाडी सभामंडपामाजि आले, विचित्रासनीं बैसते सर्व झाले. ।
 सुधर्मा सभा नैकलोकीं विराजे तसी १३ संसदी भूतळीं दिव्य साजे. ॥ २६
 रत्नस्तंभविराजमान मढिल्या भिंती विचित्रांबरीं,
 चौरंगावरि उत्तरच्छद निके दिव्योपधानें बरीं. ।
 वाघें वाजति, भाट गाति विरुदें श्रीकृष्णलीला मुखें,
 नेत्रीं देखति सोहळा सुर उभे राहोनियां सन्मुखें. ॥ २७

१. समुद्रमंथनसमयीं निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं एक, उच्चैःश्रवा. हा अत्युत्तम अश्व होता. याचे कान (श्रव) उच्च होते म्हणून याला उच्चैःश्रवा असें नांव पडलें. हा इंद्राचा अश्व होय.
 २. कमलनेत्राचा (कृष्णाचा). ३. हलायुध=नांगर धरणारा (बलराम). बळरामाचीं आयुधें हल मुसल असल्यामुळें त्याला 'अमरकोशांत' हली, सीरपाणी, मुसली, हलायुध अशीं नांवें दिलेलीं आढळतात. 'बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालांको मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनो बलः ॥'
 ४. या पद्याचें वृत्त 'पंचचामर'. याचें लक्षणः—'प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्'. किंवा 'जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.' याच्या प्रत्येक पादांत ज, र, ज, र, ज, ग, असे गण येतात. यांत प्रत्येक चवथ्या अथवा आठव्या अक्षरावर यति असतो. ५. अगणित चंद्रांच्या प्रकाशाचा लोप करणाऱ्या (दीपिका) ६. 'अलौकिका' असा अन्यपाठ. ७. चवाठे आदिकरून. ८. गल्ल्या. ९. वेदीयुक्त. 'हें अष्टदलकमलबंधाचें' उदाहरण होय. १०. वेश्या. ११. निश्चयें. १२. सुधर्मन्=देवांची सभा. १३. स्वर्गां. १४. सभा. १५. अंबर=वस्त्र. १६. आच्छादन. १७. दिव्य+उपधान=शोभायमान+गिरद्या.

वसुदेव पूजन करी नवरीचें; मनिं वांछिती सुरवधू यश जीचें, ।

मधुपर्क वेदविधिपूर्वक केला, फल वाहिलें नृपवरें नृपजेला. ॥

२८

अलंकार वस्त्रें नवीनें विचित्रें, सुने वाहिलीं यादवेद्रे पवित्रें; ।

उपाध्या दिलीं कौटिरत्नें अपारें सुवर्णाबरें दिव्य नानाप्रकारें. ॥

२९

‘आली लग्नघडी’ पुरोहित म्हणे, ‘आतां करा तांतडी.’

वस्त्रें नेसविलीं सुगंधसुमनें वाहोनियां आवडी. ।

माझ्याच्या घडिया तयां वधुवरां पायांतळीं घातल्या

नांदी काढुनि अंत्रपाट धरिला मंत्रध्वनी लागल्या. ॥

३०

श्रीवत्सांकित भूषणें तुळसिचीं, आंपाद माळा रुळे,

माथां रत्नकिरीट, कौस्तुभ गळ्यां, सूर्यप्रभे नातुळे; ।

केयूरांगद कुंडलें सुरेशना हस्तांबुजीं आयुधें,

लक्ष्मीयुक्त मुरारि तो वधुवरां कुर्वतु वो मंगलम्. ॥

३१

लक्ष्मी कौस्तुभ पांचजन्य धनु हें अंगीकरी श्रीहरी,

रंभा कुंजर पारिजातक सुधा देवेंद्र हें आवरी; ।

दैत्यां प्राप्त सुरा, विधू विष हरा, उच्चैःश्रवा भास्करा,

धेनु वैध, ववधूरांसि चवदा कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥

३२

इंद्रश्चंद्र कुवेर वायु निऋती ब्रह्मा कवी दिक्पती,

सिद्धाश्वारण यक्ष गुह्यक रवी हांहा हुंहु वाक्पती ।

गंधर्वादि मरुद्गणा सुरमुनी किन्नार शेषोरगी,

ईशानाग्नि जैलेन्द्र हे वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥

३३

गंगा भागिरथी कलिदतनया मंदाकिनी संगमी,

कावेरी सरयू सरस्वति शिवा कृष्णा पयोष्णी नमीं. ।

१. या पद्याचें वृत्त ‘कलहंस’. २. देवांगना. ३. मधुपर्क=विवाहसमयीं वर वधूच्या द्वारीं आला असतां पादप्रक्षालनादि करून मध, तूप आणि दही हीं मिश्रित करून त्यास समर्पून गंध, वस्त्र इत्यादिकांनीं त्याची पूजा करणें या विधीला ‘मधुपर्क’ म्हणतात. ४. रुक्मिणीला. ५. सुनेला. ६. ‘दिव्यरत्नें’ असा अन्य पाठ. ७. त्वरा, घाई. ८. सुगंधी पुष्पें. ९. अंत्रपाट=अंतःपट, विवाहकालीं वधूवरांमध्ये जो पडदा धरतात तो. १०. पायघोळ. ११. कमरपट्टा. १२. ‘लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वंतरिश्चंद्रमा’ इत्यादि मंगलाष्टक सुप्रसिद्ध आहे. १३. विष्णूचा शंख. ‘शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्यः’ इत्यमरः. पांचजन्य दैत्याच्या हाडापासून झालेला म्हणून पांचजन्य’. १४. मद्य. १५. चंद्र. १६. कामधेनु. १७. धन्वंतरि. १८. चवदा रत्नें. १९. बृहस्पति. २०. गंधर्वविशेष. २१. उरग=साप. २२. वरुण.

- रेवा गंडकि कौशिका प्रवरदा भोगावती गोमती,
सिंधू धर्मक शोणभद्र शिव हे, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३४
- काशी कांची अवंतिका मधुपुरी माया अयोध्या बरी,
श्रीमद्द्वारवती सुपुण्यजनका विख्यात पृथ्वीवरी; ।
क्षेत्रे धर्मपरायणे अनुपमे जौ वर्णिली कौतुकीं
तीं कल्याण वधूवरांसि इतुकीं, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३५
- मत्स्यः कूर्म तथा वैराह, नैहरी चौथा, बट्ट पंचमा,
श्रीमद्भार्गवराम राघव हरी बौद्ध्या कलंकी नमा; ।
हे दाहा अवतार भूर्भुवधरा पाताळिचे भूपती,
संरक्षूत वधूवरांसि सुमती, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३६
- आतां सावध सावधान समयो साधा समीपे असे,
वाग्दानासि करा पलार्ध घटिका संपूर्ण आली असे. ।
भावे सद्गुरुचे पदांबुज धरा चितीं, स्मरा सादरा,
दोपक्षीं कुलदेवता वधुवरां, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३७
- लक्ष्मीकांतपदारविंद हृदयीं भावे स्मरा यापरी,
वोले सद्गुरु सावधान, समयीं राहोति वाजंतरी. ।
होती मंगलघोष ते द्विजमुखें, संपूर्ण झाली धडी,
सोडा अंतरपाट हा, वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३८
- अपुण्य शब्द म्हणतां वधु शीघ्र पाहे, दिव्याक्षता यदुविरावरि टाकिताहे, ।
वाली हरी वधुवरी शुचिअक्षतांसी गर्जेति मंगलतुरें सुरनिर्जरांसीं. ॥ ३९
- पैश्विमाभिमुख नोवरी बसे; प्राग्दिशीं सुमुख नोवरा बसे, ।
वोहरें सुतविलीं सुलक्षणे वांधिलीं उभयतांसि कंकणे. ॥ ४०

१. पुण्यप्रद. 'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥.' या सात पुरी मोक्ष देणाऱ्या होत असें वर्णन आहे. २. हे संस्कृताप्रमाणे प्रथमेचे एकवचन आहे. ३. कांसव. ४. डुकर (यश्वराहावतार). ५. नृसिंह. ६. वामन. ७. वाग्दान=वाग्निश्चय. मी आपली मुलगी तुमचे मुलास देतो, अथवा तुमची मुलगी आपल्या मुलास करतो एतन्निश्चयप्रधान एक विवाहांग कर्म आहे त्यास 'वाग्दान' असे म्हणतात. ८. चरणकमल. ९. कुलाचे संरक्षण करणारी अधिष्ठात्री देवता. १०. विष्णुचरणकमळ. ११. लग्नघटिका भरली. १२. सुर=देव=निर्जर. सुर व निर्जर या पदांची योजना पुनरुक्तिदोष-मूलक होय. १३. या श्लोकाचे वृत्त 'रथोद्धता' आहे. १४. वधूघरे. १५. सुतानें गुंडाळिलीं. १६. कंकण=कांकण, यज्ञांत किंवा विवाहांत मंत्रून मनगटास दोरा बांधितात ते,

धने जिरे वायन झालि यानें, वंधू कडे घेतलि नोवऱ्यानें, ।

शिंपावया आम्र निघे मुरारी, कपाट देती मग राजनारी. ॥ ४१

नांवें घेवविलीं, तदा गदगदां राजांगना हांसती,

केलें मुक्तं कपाट, वाट दिवली, गेला पुढें श्रीपती, ।

श्रीगौरीहर^१ पूजिला वधुवरीं आम्रद्रुमा सिंचिलें,

आलीं बाहिर, वैदिकें मग निकें होमासि संपादिलें. ॥ ४२

असें झालें पाणिग्रहण विधिनें सप्तपदिचें,

वराचे वामांगीं मिरवत वधू, रूप रतिचें. ।

‘दिजे आज्ञा’ रायाप्रति हरि म्हणें ‘जाउं सदना.’

प्रभू प्रार्थी, ‘कीजे मम भवनि चतुर्थहवना,’ ॥ ४३

आले कर्ण पिळावयास हरिचे चौघे निके मेहुणे,

भीती रुक्म विटंविला म्हणउनी श्रीकृष्ण जाणे खुणे, ।

१. “झालि=झाल=परडी. विवाहांत या झालींत (वंशपात्रांत) पिठाचे दिवे, फळें इत्यादि पदार्थ घालून कन्यादात्यानें तिची यथाविधि पूजा करून ती वराच्या मातेला किंवा तिच्या स्थानीं जी कोणी असेल तिला देण्याची न्नाल आहे. या झालीस ‘ऐरिणी’ असें म्हणतात आणि या आचारास ‘ऐरिणीपूजन’ असें नांव आहे.”—अशी टीप पूर्वावृत्तींत आहे, पण ऐरिणीपूजनाचा उल्लेख येथें बरोबर दिसत नाही. रुक्मिणीविवाहांतील ऐरिणीपूजन यथाशास्त्र झाल्याचें वर्णन पुढें ५७ व्या श्लोकांत आलें आहे आणि विवाहांतील कार्यक्रमाप्रमाणें तेथेंच तें योग्य आहे. २. देवकाच्या सुपांत मांडलेल्या आम्रपत्रांवर पाणी शिंपडावें—असा विधि आहे. ३. दार बंद करतात. ४. श्रीगौरी=पार्वती, शिवपत्नी, हर=शिव. ५. विवाह. ६. नवऱ्यानें नवरीचा हात धरून जे तांदुळांचे सात पुंज ओलांडितात तिचें. [सप्तपदी (सात पदांचा समुदाय). अग्नीच्या उत्तरभागीं तांदुळांचे सात पुंज घातलेले असतात त्यांवरून प्रथम वंधूनें व तिच्या मागून वरानें पाय देऊन सात पावलांपर्यंत मंत्र म्हणत जाण्याचा एक मुख्य विधि विवाहांत आहे. या प्रत्येक पावलाच्या वेळीं जे मंत्र म्हणतात त्यांचा भावार्थ असा—(१) प्राशनापुरता, (२) अन्नापुरता, (३) धनधान्यापुरता, (४) आरोग्यापुरता, (५) प्रजोत्पादनापुरता, (६) ऋतुकार्यापुरता आणि (७) संवगडीपणाचा (मित्रपणाचा) तुझा माझा संबंध झाला. हा विधि झाला म्हणजे कन्यादान कायम झालें असें समजतात]. ७. वामांग हेंच पत्नीचें वसण्याचें स्थान होय. ८. लावण्य. ९. चतुर्थी होम—(चतुर्थ हवन). हा होम केल्यानें पतीचा पत्नीशीं समागम होऊन ती त्याची होते याविषयीं वचन आहे तें:—‘चतुर्थीहोममंत्रेण त्वञ्चांसहृदयेन्द्रियैः । भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा सा भवेदिति. ॥’ याचा भावार्थ:—चतुर्थी होमानें त्वचा, मांस, हृदय आणि इंद्रियें यांच्यायोगें पत्नी भर्त्याशीं संयोग पावते आणि त्याच्या गोत्राची होते. (त्याच्या गोत्रांत मिळून जाते). भीमक राजा चतुर्थ होम करून जावें असा कृष्णास आग्रह करीत आहे यावरून वधू विवाहसमयीं पर्याप्तयौवना असावी असें दिसतें. १०. मेव्हण्यानें वराचे कान पिळावे व त्याबद्दल त्याला पागोटें इत्यादि द्यावें हा एक देशीय आचार आहे. देशस्थांत हा प्रचलित आहे.

ल्यांतें गौरिविलें, निशा क्रमिलिया प्रातर्विधी सारिला.

राजा शुद्धमतीस हास्यवदनें अत्यादरें बोलिला. ॥

४४

‘भोवल्या कळस देवकीकरीं, मूळ जाय तिजला त्वरा करीं; ।

‘रोहिणीप्रमुख मंदवादिनी मंडपा विहिणि आणि या दिनीं.’ ॥

४५

राजांगना तदुपरी गजरें निघाली,

श्रीकृष्णमंडपगृहाप्रति शीघ्र आली. ।

प्रार्थूनियां मग तई वसुदेवजाया

त्या आणिल्या सुनमुखांबुज हो पहाया. ॥

४६

अंकावरी नवरि घेउनि रूप पाहे,

त्यानंतरें कळस भोवलि तीस वाहे; ।

झालें असें हळदिचें उटणें प्रभावं

त्या वोहरांकडुनि घेवविताति नावें, ॥

४७

कंदंवाभिधानें असे तीर्थ जेथें, तरू मंडपाकार अद्यापि तेथें. ।

महीपाळ आमंत्रणातें निघाला, विवाहि स्वधामासि घेऊनि आला. ॥

४८

घातलीं सकळिकांसि आसनें, मांडिलीं कनकरत्नभांजनें. ।

भोजनासि मग पंक्ति बैसली, ते सभा वधुवरीं विर्राजली. ॥

४९

लवणमिरकुटाचीं रायतीं एकहारी,

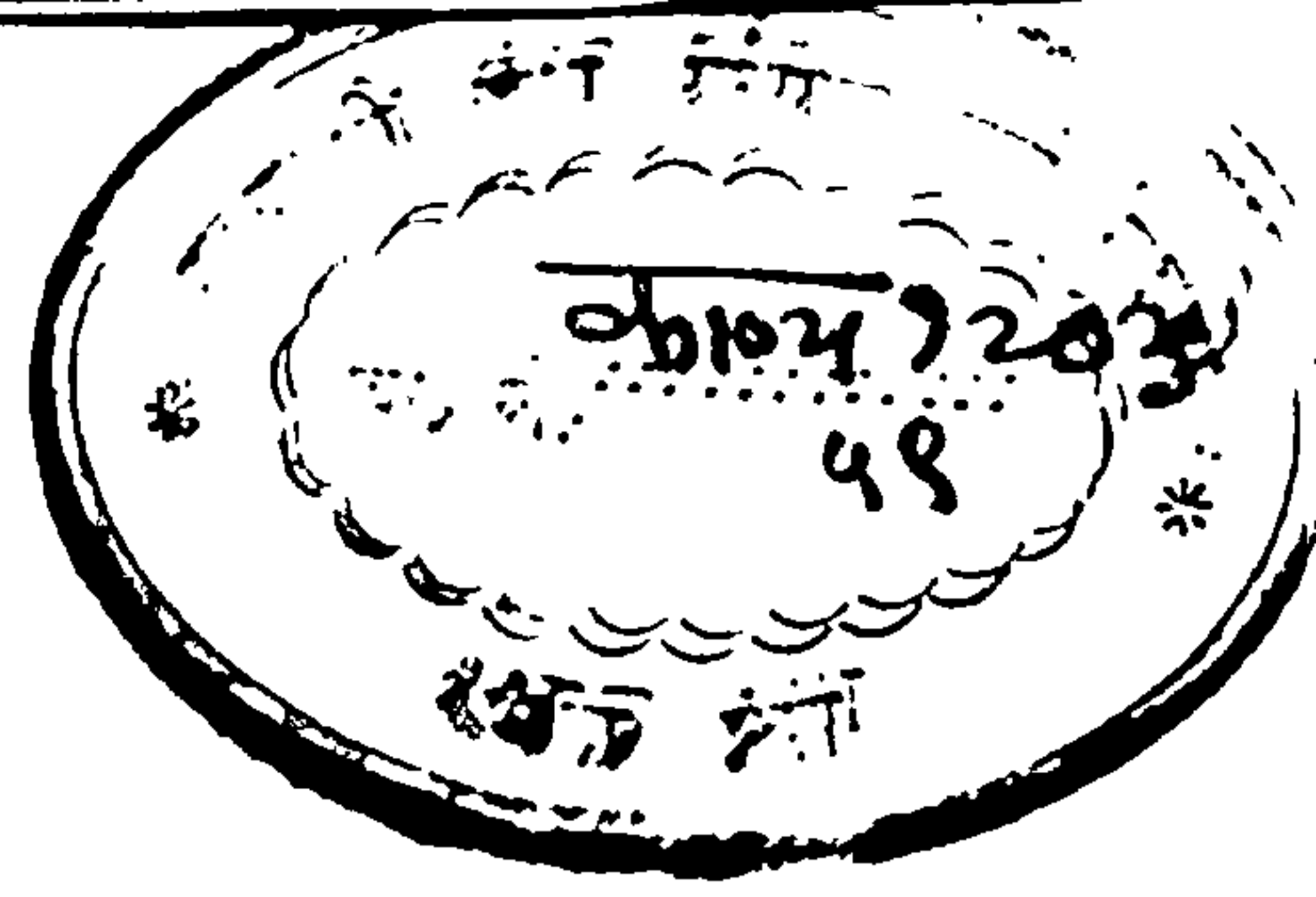
सुरण लवणशाखा आणित्ती दिव्य नारी. ।

कुंवल्यदलनेत्रा वाढित्ती पूर्ण तोषें,

रुणझुणति पदाव्जीं नूपुरें मंदघोषें. ॥

५०

१. भीमकराजा आपल्या पत्नीस म्हणाला, ‘देवकी वगैरे विहिणींना तूं मूळ जाय (वोलावणें जा) आणि त्वरा कर, देवकीच्या हातीं भोवल्या कळस दे. या दिनीं (आजच्या दिवशीं) रोहिणी (देवकीची सवत) वगैरे मृदुभाषिणी विहिणींना मंडपांत आण=वेऊन ये.’ भोवल्या कळस=भोवल्या (बहुल्या) च्या चार बाजूस ज्या उतरंडी (वह्या) रचतात त्यावर ठेवण्याचीं लहान भांडीं असतात तीं कळस होत. सुनमुखानंतर दोहोंकडच्या विहिणी एकमेकींस ह्या वह्या व कळस यांचें वाण देत असतात. हा आचार आहे. शास्त्र नाही. त्याला उद्देशून ४५ व ४७ श्लोकांत भोवल्या कळसाचा उपयोग केला आहे. (भोवलें=बहुलें). २. रोहिणी=ही वसुदेवाची पत्नी आणि बळरामाची जननी. ३. मंजुभाषिणी. ४. भीमकपली. ५. सुनेचें मुखकमल. ६. वधूवरांकडून. ७. कंदंवा या नांवाचें (अभिधान=नाम). ८. भीमकराजा. ९. विवाहांतील मंडळी. १०. सुवर्णरत्नखचित पात्रें. ११. शोभली. १२. रायतीं-रायतें=आलें, आंवे, आंवेळे इ० पदार्थांत दही, मोहरी इ० पदार्थ घालून तोंडींलावणें करितात तें. १३. कमलपत्रनयना. १४. नूपुरें=नूपुर, घुंगरू, तोरड्या, पैजण.

निंबें आम्रफले रसाळ गजरें मूळे तथा भोंकरें,

आलें आंबळिचीं फळे पचविलीं बेलें किती सुंदरें ।
सुखादिष्ट कुशुंबरी अनुपमा पात्रांतरीं राजती,

वृंताकें प्रमुखें प्रभावळि महाशाखांचिया शोभती ॥

५१

पात्रीं ओर्देन वाढिलें, लखलखी जैसा शरच्चंद्रमा

क्षीरी, पंचवरान्न पापड वडे लाडू यथानुक्रमा; ।
मांडे तेलवज्या बज्या गुळवज्या घाज्या पुज्या फेनिया,

संतृप्तं घृतशर्करा पयदधी संपूर्ण हे झालिया ॥

५२

नाना सुगंध उदकें भरिलीं सुपात्रें,

आपोषणें करिति सर्व पलार्धमात्रें; ।

प्राणाहुती करुनि सारिति भोजनातें

विज्ञप्ति भूभुज करी प्रभु यादवातें ॥

५३

लेह्यं पेयं चोष्यं खाद्य भक्ष्य भोज्ये आणिलें,

जें जयासि आवडे तयासि तेंच वाढिलें, ।

प्रीतिपाद्य बद्धहस्त कौंडिंगेश लौघवी

‘स्वस्थचित्त जेविजे’ विवाहियांसि वीनवी ॥

५४

सभापंक्तिस्थानीं भ्रमति नव योषां सुगरणी,

तयांमध्ये राणी प्रियकर विराजे मुखरणी, ।

रसाळे आंब्यांचे रस मधुर वाढीति विहिणी,

सुपकां केळ्यांच्या रुचिकर अमूपा शिखरिणी ॥

५५

१. बेलफले. २. वांगी. ३. सुंदर रांगा. ४. भात. ५. पंचवरान्न=पंचपक्वान्न=धीवर, लाडू, खाजी, जिलबी आणि गुळोरी. येथें ‘क्षीरी पंच, वरान्न’—अशीं पदें पाडावीं हेंही प्रशस्त होईल. पंच क्षीरी=पांच प्रकारच्या खिरी—(१) नखुल्यांची (२) बोटव्यांची (३) शेवयांची (४) मालत्याची आणि (५) सारोळ्यांची. वरान्न=वरण. ६. आपोषण=आपोशान या शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे. भोजनाचे प्रारंभीं व अंतीं तळहातावर उदक घेऊन मंत्र म्हणून प्राशन करणें याला ‘आपोशान’ म्हणतात. ‘अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा’ आणि ‘अमृतापिधानमसि स्वाहा’ असे मंत्र आरंभीं व अंतीं म्हणतात. ७. पंच प्राणांस भोजनसमयीं दिलेली आहुति. ८. राजा. ९. लेह्य=चाटून खाण्याजोगें—क्षिप्रादि. १०. पेय=पिण्याजोगें—दुग्धादि. ११. चोष्य=चुंफून खाण्याजोगें—पक्क आम्रफलादि. १२. भोज्य—ओदनादि. १३. प्रेमभावानें. १४. कुंडिननगराधिप (भीमक). १५. शाहाणा, चतुर, गोड बोलून आपलें काम करून घेणारा. १६. व्याहीमंडळास. १७. स्त्रिया. १८. सुगरणी=स्वैपाकांत चतुर अशा स्त्रिया. १९. प्रमुख. २०. पुष्कळ. २१. शिखरिणी.

स्वस्थ संपादिलीं भोजनें मांडवीं, उत्तरापोषणे घेतलीं यादवीं; ।

दिव्य तांबूल दे भूप त्यांकारणें, पुष्पगंधाक्षता अंबरे भूषणें. ॥ ५६

सभे वसले सर्व आनंदरूपें, किजे ऐरिणीपूजनालागिं भूपें. ।

दिलीं अंबरे भूषणें दिव्य रत्नें, नृपें अर्जिलीं जीं यशोदार यत्नें. ॥ ५७

शिरीं झालि तै आंफळी व्याहियांचे. हलीनोवरानोवरीयादवांचे ।

वंदे देवकीरेवतीरोहिणींसी करी प्रार्थना घेउनी रुक्मिणीसी. ॥ ५८

म्हणे, 'अष्टवर्षा भवेत् कन्यका या, इची लागलीसे सुताहूनि माया; ।

तुम्हां दीधली पुत्रवत् तीस पाळा' वधू स्फुंदतां बाँषप येती भुपाळा. ॥ ५९

धेंडा नाचविला, स्वधर्म कुळिंचा संपूर्ण संपादिला,

केला होम चतुर्थ, गौरिहर तो श्रीवोहरीं पूजिला; ।

देवोत्थापन भोपया भुतविला, भूपाळ पाचारिला,

आज्ञा मागितली स्वमंडपगृहा श्रीकृष्णजी चालिला. ॥ ६०

१. या श्लोकाचें वृत्त 'स्रग्विणी.' याच्या प्रत्येक चरणांत चार रगण असतात. २. भोजना-नंतरचें आपोशन. ३. करी. ४. ऐरिणीपूजन हा विधि विवाहाच्या चवथ्या दिवशीं करतात. यांत वधूवरांच्या वंशवर्धनार्थ कन्यापिता वरमातेस ऐरिणी दान देतो. तसेंच तिला व तत्पक्षीय स्त्रीपुरुषांस लुगडीं, चोळया, धोतरजोडे, शेले इत्यादि यथाशक्ति देतो. ऐरिणीचें पूजन करून ती वरमातेस देतो, तेव्हां जे श्लोक म्हणतात त्यांतील एकाचा अर्थः—ही पुत्रासारखी पाळलेली आठ वर्षांची कन्या तुझ्या पुत्रास दिली आहे, तर तूं आतां तिचें प्रेमानें पालन कर. इतकें झाल्यावर उभयपक्षीय सुवासिनी एकमेकींस वायनें देतात. ५. यशोदार=यशानें भव्य किंवा उत्कृष्ट. ['यशो-दार' हें 'अंबरे' याचें विशेषण समजावें]. ६. झाली=झाल=चौकोनी परडी. हिचा उपयोग ऐरिणीपूजनसमयीं करतात. ७. धरी. ८. हली=बळराम. ९. भीमक राजा वदे. १०. हा श्लोक असा आहेः—'अष्टवर्षा त्वयं कन्या पुत्रवत्पालिता मया । इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पाल्यताम् ॥.' ११. स्फुंदली तेव्हां. १२. रोदनोदक. १३. 'भूपाळा' असा शब्द असून वृत्तसुखार्थ 'भुपाळा' असा न्हस्व केला आहे. १४. धेंडा किंवा झेंडा—मध्यप्रदेश व वन्हाड यांतील देशस्थ महाराष्ट्री-यांत झेंड्याचा उपनयनविवाहादि मंगलकार्यांत मांडवपरतणीच्या दिवशीं एक कुलाचार करीत असतात. ज्याचें कार्य होईल त्या मुलाला (मांजीसमयीं) किंवा नववधूवरांस (विवाहप्रसंगीं) न्हावी (म्हाली) कडेवर किंवा दोहों कडांवर घेऊन नाचतो. यालाच 'धेंडा नाचविला' असें येथें म्हटलें आहे. [धेंडा=नाचणारा पुरुष. वधू वरांच्या घरीं ज्या दिवशीं जाते त्या दिवशीं धेंडा तिला कडे-वर घेऊन नाचतो—असाही प्रकार आहे]. कोंकणस्थांत जसा बोडणाचा किंवा गोंधळाचा कुला-चार आहे तसाच हा देशस्थांत आहे.] गोंधळ तर देशस्थांत सर्वत्र कुलाचार आहे. १५. वधू-वरांनीं. १६. देवकोत्थापन=कार्यांतीं देवक उठवून मंडप सोडून टाकण्याचा विधि. यजमान व यजमानपत्नी यांनीं देवकाच्या सुपांत ठेवलेल्या पानांवर पाणी शिंपवून त्याची पूजा करून,

गजस्कंधारूढें मणिचवरडोला वधुवरें,

पुढें नाना वाद्यें ध्वनित चमु वेष्टीत गजरें; ।

निजस्थाना आले, गृह भरुनि, लक्ष्मीस नमिलें,

समारंभें द्वारावतिस उभ येताति नवलें. ॥

६१

पुढ्यां वर्णू द्वारावति तरि दिवाळी सण सदा,

दरिद्राची वार्ता न करिति पुरींचे जन कदा. ।

देवतांची प्रार्थना करून त्यांस 'सहा महिन्यांनीं पुनः आमच्या घरीं या' असें विनविणें इत्यादि प्रकार या समर्यां होतो. १७. भोपया=भूपया=भोप्या=भवानीचा भक्त. निरनिराळ्या देवतांच्या उपाध्यायांस निरनिराळीं नांवें आहेत, क्षेत्रोपाध्यायांचींही नांवें निरनिराळीं आहेत. पंढरपुरचे विठोवाचे वडवे, तुळजापुरच्या भवानीचे भूते, आंब्याच्या जोगाईचे भोप्ये, रामटेकचे रामाचे पंड्ये, प्रयागचे प्रयागवळ, वगैरे. वाघ्या, मुरळी, भावकाई, भगतीण, जोगतीण, वगैरे हीं भक्तांचीं नांवें आहेत. १८. भुतविला=अंगीं वारें आणविलें. भोपया भुतविणें=भोपयाच्या अंगांत देव संचार करविणें, अंगांत आणविणें, 'भाव' आणविणें. हाही एक कुलाचार आहे. ज्या पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या अंगीं देवतासंचार होतो अशा पुरुषास किंवा स्त्रीस बोलावून आणून त्याचा किंवा तिच्या इष्टदेवतेचा मांड केला असतां, त्या देवतेचा अंगांत संचार होतो. त्या प्रकाराला यथें भुतविणें म्हटलें आहे. उदाहरणार्थ—बोडणांत कांहीं स्त्रियांचे अंगीं देवीचा संचार होतो. कांहीं मंगलकायें घरांत झाल्यावर अशासारखे कुलाचार (उदाहरणार्थ—गोंधळ, बोडण, डवरा वगैरे) करणें आवश्यक आहेत. हा प्रकार महाराष्ट्रीयांचा झाला. इतर प्रांतस्थांत इतर प्रकारचे कुलाचार व देशाचार आहेत, त्यांस 'नेगं,' 'रसूम' अशीं नांवें आहेत. 'भुतविणें' हा 'भूत' नामापासून झालेला नामधातु.

१ दिवाळी—हा शब्द 'दीपावलि' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. दीपावलि शब्द, दीप म्हणजे दिवा आणि आवलि म्हणजे ओळ-पंगत, ह्या शब्दांच्या संयोगापासून झाला आहे. हा दिवाळीचा सण एकंदर पांच दिवसांचा आहे असें मानितात. ह्यांतला पहिला दिवस आश्विन वद्य त्रयोदशी होय. तिलाच 'धनत्रयोदशी' असें म्हणतात; अजाण लोक 'धनतेरस' म्हणतात. हा दिवस आणि पुढचे दोन दिवस—म्हणजे चतुर्दशी आणि अमावास्या—ह्यांस सण मानण्याचा परिपाठ कशावरून पडला, ह्याच्या ज्या कथा आहेत, त्यांत एक मुख्य अशी आहे कीं, क्रोणेएके काळीं, देवांचा अपमान करण्याकरितां, दैत्यांचा राजा भौमासुर, प्राग्ज्योतिषपुरीमध्ये राज्य करीत होता, त्यानें देवमाता अदिति हिचीं भूपणें चोरून नेलीं; त्यावरून उभय पक्षांचें तुमुल युद्ध झालें; आणि त्यामध्ये आश्विन वद्य त्रयोदशीच्या रात्रीं, सत्यभामेच्या हातून भौमासुराचा पराभव होऊन, देवांचा जय झाला. त्या प्रसंगीं, भौमासुर समरांगणामध्ये मरणोन्मुख होऊन पडला; आणि आपल्या उद्धारार्थ गोपालकृष्णास शरण आला. तेव्हां, त्यानें कृपावृष्टीनें त्याचा उद्धार केला; आणि त्याला असा वर दिला कीं, ह्या तीन दिवशीं तुझ्या प्रीत्यर्थ सर्व लोक दीपोत्सव करतील. तेव्हांपासून हा दीपोत्सवाचा परिपाठ चालला आहे. आणखी एक कथा अशी आहे कीं, दैत्यांचा राजा वळी हा आपल्या तपाच्या सामर्थ्यानें अत्यंत प्रबल झाला; आणि त्यानें इंद्रपद देखील घेऊन देवांस अरण्यवासास लाविलें. तेव्हां, भगवंतांनीं

सुवर्णाचीं पत्रें झळकति महारत्ननिकरें,

सडे काश्मीराचे विशद गुडियादीक मखरें. ॥

६२

हली श्रीहरीचा सखा ज्येष्ठ भाऊ, तथा रेवती रुक्मिणी होय जाऊ, ।

जिचा कृष्ण भर्तार विश्वैकतारू निरोपी तितें सर्व संसारतारू. ॥

६३

विधाता निघंटांत एकाक्षरीया, घृत क्षीर सासू म्हणे पी करीं या. ।

सुनेला पुसे, 'पूर्ण धालीसि बाई !' वदे रुक्मिणी, 'तृप्त मी आतबाई.' ॥

६४

पुरी द्वारकेमाजि आनंद गाजे, गृहस्थाश्रमीं कृष्ण लक्ष्मी विराजे. ।

टिको श्लोक आख्यान संपूर्ण झालें, शुकाच्या मुखें वाक्य ऐसें निघालें. ॥

६५

उपसंहार

आनंदाब्दक शालिवाहन शके षण्णंदबाणक्षमा,

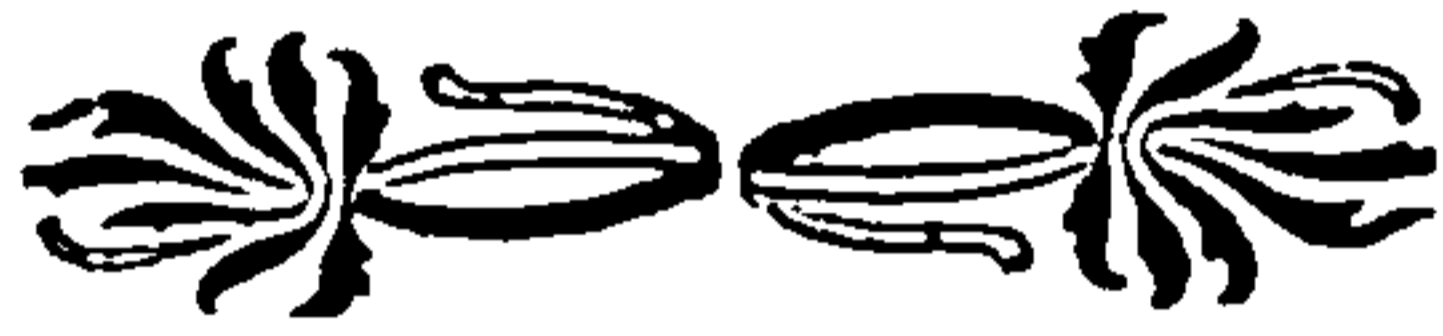
मासांचा नृप मार्गशीर्षिक महा बोले कवी सत्तमा. ।

वामनावतार वेऊन बळीजवळ तीन पावलें भूमि मागून घेतली. आणि मग विराटस्वरूप धारण करून, बळीच्या मस्तकावर पाय देऊन, त्यास पाताळीं घातलें; आणि देवांचें राज्य देवांस दिलें. ही गोष्ट आश्विन वद्य त्रयोदशीस झाली; पुढें दोन तीन दिवसांत सगळे देव त्याच्या वंदींतून सुटून स्वस्थानीं गेले. लक्ष्मी क्षीरसागरीं जाऊन स्वस्थ राहिली. म्हणूनच त्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन करण्याचा परिपाठ पडला आहे. पांचवा म्हणजे शेवटचा दिवस भाऊबिजेचा. तो कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस पडतो. त्या द्वितीयेस 'यमद्वितीया' म्हणतात. त्याची उपपत्ति अशी सांगितली आहे कीं, यमुना आणि यम हीं बहीणभावंडें होतीं. यम दक्षिणदिशेस आपल्या राज्यावर आणि यमुना ही उत्तरेस आपल्या पतीच्या गृहीं असल्यामुळें, फार दिवस त्यांची भेट झाली नव्हती; आणि एकमेकांवर त्यांची प्रीति अतिशय होती. म्हणून यमराज आपल्या भगिनीस भेटण्याकरितां तिच्या येथें गेले, आणि तेथें तिनें त्यांचा आदरसत्कार उत्तम प्रकारें करून मोठा उत्सव केला; आणि तिला यमराजांनीं नानाप्रकारचीं मोलवान वस्त्राभरणें देऊन संतुष्ट केलें; ही गोष्ट कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस घडली; आणि ती त्या उभयतां बहीणभावंडांस अत्यंत लाभदायक झाली. तेव्हांपासून हा भाऊबिजेच्या सणाचा परिपाठ पडला. अशी ह्या सणाची उपपत्ति प्राचीन ग्रंथांवरून कळते. ('दिवाळी.' पृष्ठ ३-५.)

१. केशराचे. ['काश्मीरं कुंकुमेऽपि स्यादृंकपुष्करमूलयोः' इति मेदिनी]. २. स्वच्छ. ३. यातू=जाऊ. ४. गृहस्थाश्रम=चार आश्रमांपैकी एक. [ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम मानिले आहेत]. ५. येथें छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'टी' हें अक्षर कवीनें लघु घातलें आहे. ६. आनंद+अब्दक=आनंदनामक+वर्ष, संवत्सर. ७. पट्ट=सहा; नंद=कुबेराच्या नऊ निर्धीपैकी एक=९; बाण=मदनाचे बाण पांच. 'अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥' अथवा 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभ-

श्रीमत्कौशिकगोत्र, वस्ति नगरी गौरीपुरी जाणिजे,
मुख्य स्थानक वीड नीडतरफेमध्ये नृपें राहिजे. ॥ १

‘श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर’ निकें संपूर्ण हें वाचिजे,
ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखांबुधी जाणिजे, ।
वर्णी विठ्ठल दुग्धसागरकुलालंकारचूडामणी,
पद्यें प्राकृत सप्त सर्ग तिनशें त्रेपन्न चिंतामणी. ॥ २

नस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पंच वाणाः प्रकीर्तिताः ॥’=५; क्षमा=पृथ्वी=१;=१५९६. हा विठ्ठल कवि छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें शके १५९६ वरून होतें. ८. येथें मार्गशीर्ष मासाला मासांचा राजा असें म्हटलें आहे. भगवद्गीतेंतही ‘मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः’ [अध्याय १० श्लोक ३५] असें या मासाचें प्रधानत्व वर्णिलें आहे. अमरकोशांतही ‘मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः’ या श्लोकांत याच मासाचें प्रथमतः वर्णन आहे. कदाचित् प्राचीनकाळीं मार्गशीर्ष हा वर्षाच्या आरंभींचा मास असावा, असें अनुमान यावरून कित्येक विद्वानांनीं काढिलें आहे. हा मास समशीतोष्ण असल्यामुळें यास प्रथम स्थान दिलें असें मधुसूदनकृत गीतेवरील टीकेत दर्शविलें आहे.

१. हा कवि वीड शहरानजीक गौरीपूर येथील राहणारा. हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून त्याचें गोत्र कौशिक होतें. यानें आपल्या ‘सीतास्वयंवर’ नामक काव्याच्या अखेरीस आपला थोडकासा वृत्तांत दिला आहे. (श्लोक ४६।४७ पहा). २. जाणावें. ३. वीड हा गांव मोगलाई हद्दींत पैठणापासून आग्नेयीस सुमारे २५ कोसांवर वेंडसुरा नामक लहानशा नदीच्या तीरीं आहे. हें गांव याच नांवाच्या जिल्ह्याची मुख्य जागा आहे. येथें शेंदोनशें ब्राह्मणांचीं घरें असून कलावतू तयार करण्याचें काम चांगलें चालतें. ४. वाचावें. ५. सोमवंशकुलदीपक. ‘दुग्धसागर’ या शब्दावरून कवीचें उपनाम ‘क्षीरसागर’ असावें, अर्थात् कवि क्षीरसागर कुलांतील असावा असाही अर्थ करितात. ६. येथें ‘प्राकृत’ याचा अर्थ ‘मराठी’ असा आहे. पंतांनींही ‘प्राकृतसंस्कृत-मिश्रित’ इत्यादि स्थळीं या शब्दाचा उपयोग ‘मराठी’ या अर्थानें केला आहे. ७. या काव्यांत सात सर्ग असून तीनशें त्रेपन्न श्लोक आहेत,

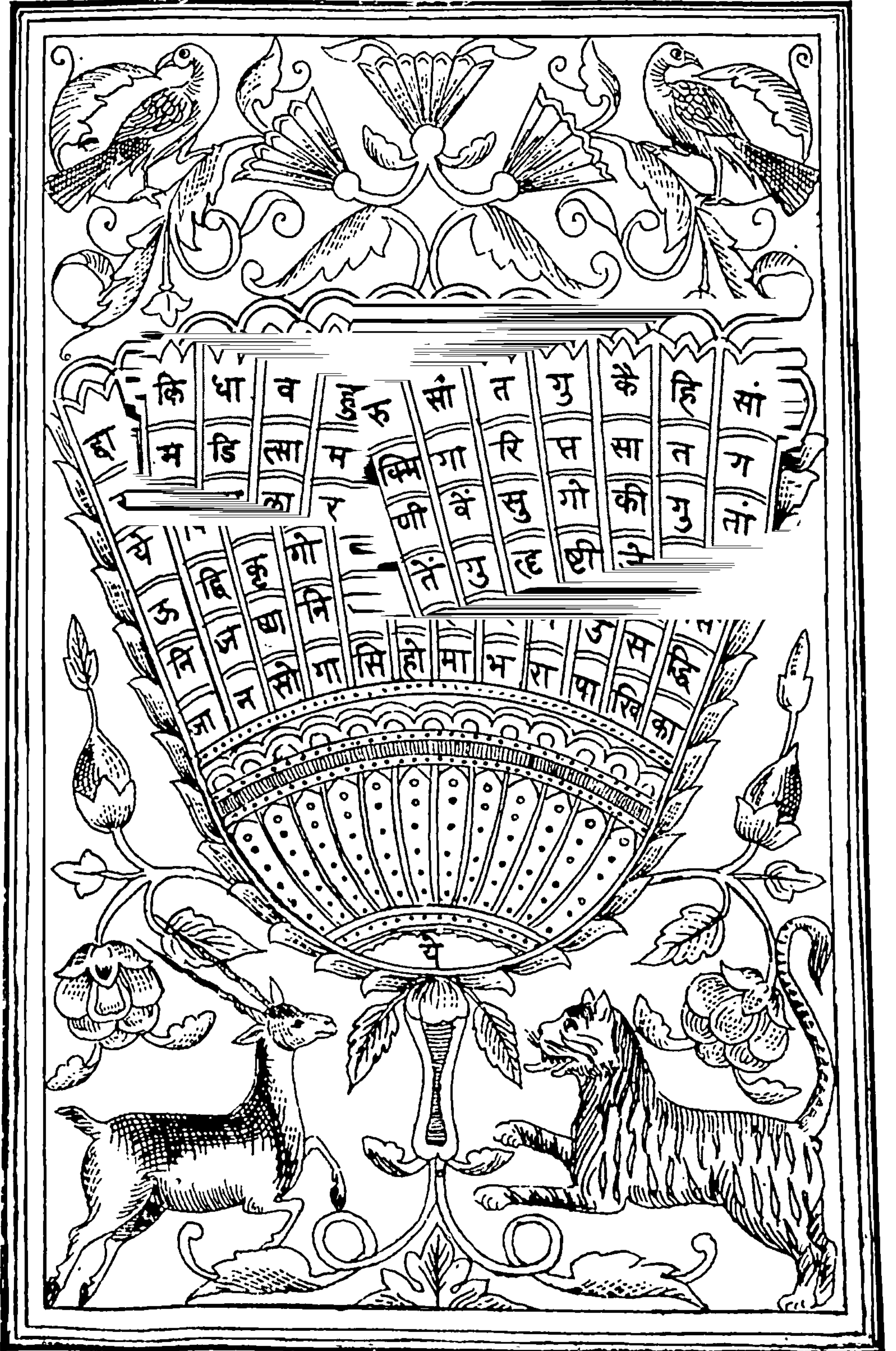
चित्रबंध

‘चित्र’ हा एक शब्दालंकार आहे. “पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते।” कवितेंत अक्षरांची रचना, त्यांच्या विशिष्ट जुळणीने कमल, खड्ग, मुरज, चक्र, वापी, माला इत्यादि आकृति तयार होतील अशा प्रकारे आल्हादकारक झाली कीं हा अलंकार होतो. संस्कृत भाषेंत अशा प्रकारच्या चित्रालंकाराच्या कविता वऱ्याच आढळतात. मराठींत हा प्रकार विठ्ठल कवींच्या काव्यांत विशेषत्वानें आला आहे. विठ्ठल कवींच्या काव्यांतील हें चित्रबंधाचें वैपुल्य पाहून त्यांची ‘चित्रकवि’ अशीच ख्याति झाली आहे. प्रस्तुत रुक्मिणी-स्वयंवर काव्यांत जे निरनिराळ्या आकृतींचे अनेक चित्रबंध साधिलेले आहेत, त्या सर्वांच्या आकृति विस्तरभयास्तव येथें दिल्या नाहींत, पण त्यांची यथार्थ कल्पना येण्यासाठीं बहुधा प्रत्येक ‘चित्र’बंधाचें एकेक उदाहरण घेतलें आहे. सोबतच्या चित्रांतील पहिलें द्वादशदलकमलबंधाचें जें उदाहरण सर्ग १ श्लोक ७ चें आहे, तसाच द्वादशदलकमलबंध सर्ग ४ श्लोक १७ या कवितेंत साधितां येईल. सर्ग १ श्लोक १७ मध्ये जसा द्वादशदलकमलबंध आहे, तसाच बंध सर्ग १ श्लोक १८; सर्ग ४ श्लोक १४, १५, २४; सर्ग ५ श्लोक ६, यांतही साधितां येईल. सर्ग ४ श्लोक ४१ व ४२ या वापीबंधाच्या आकृतींतच सर्ग ५ श्लोक ४३, ४४, ४५; सर्ग ६ श्लोक ८, १६, २८ हे श्लोक छानदार वसतात. सर्ग ५ श्लोक ४८ या स्वस्तिकबंधाच्या आकृतींत सर्ग ५ श्लोक ५० व ५१ यांचीं अक्षरे शोभतील. सर्ग ६ श्लोक १२ या वापीबंधाशीं सर्ग ६ श्लोक १३, १७, ३२ यांचें साम्य आहे. चामरबंधाच्या कवितेचीं अक्षरे व्यजनबंधामध्येही सुंदर रीतीने वसवितां येतील. अशा रीतीने या काव्यांतील चित्ररचनेची संपूर्ण कल्पना अभ्यासकांना सहज येईल.

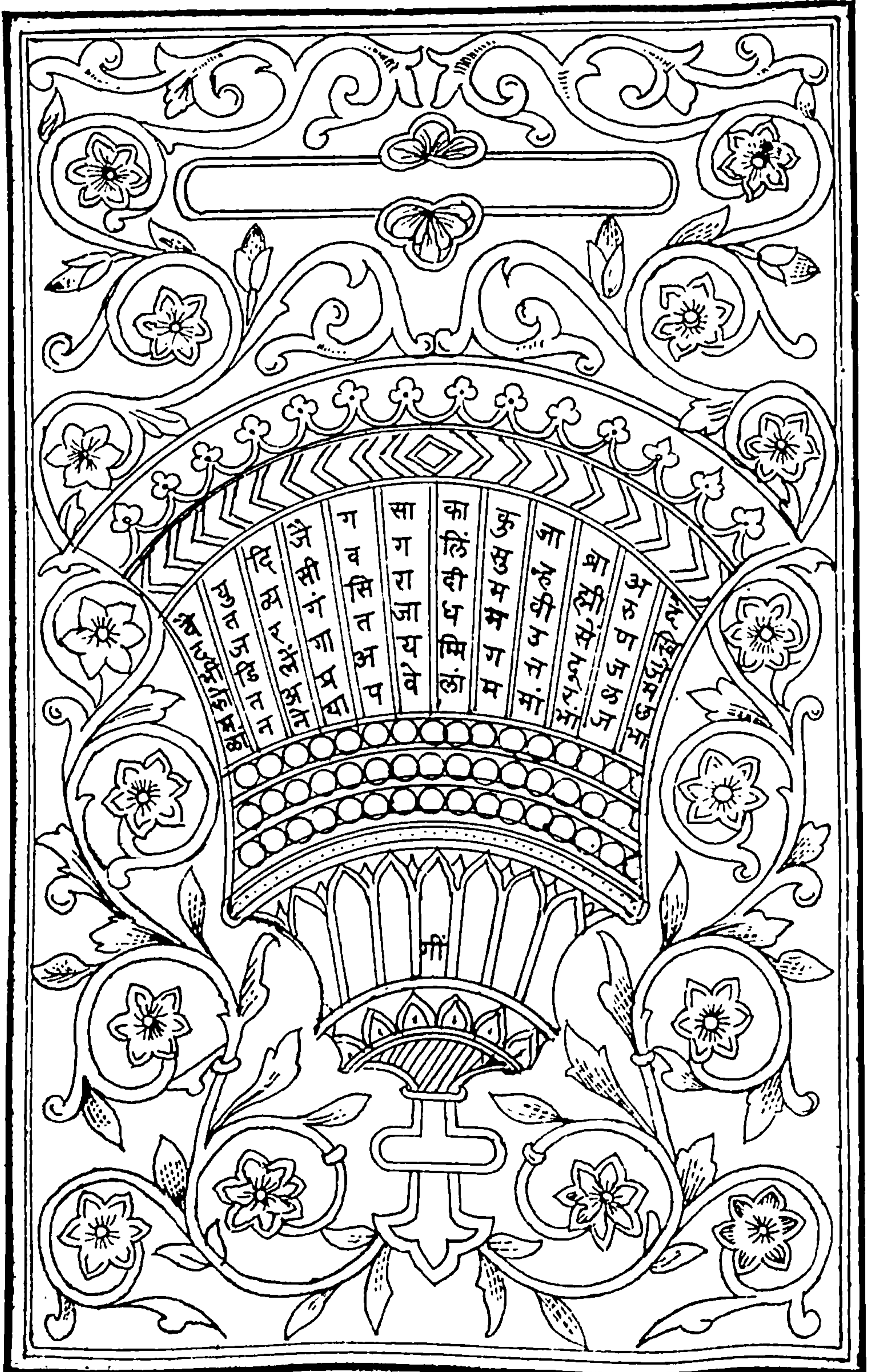
यांतील चित्रबंधांत अक्षरे कोणत्या रीतीने वाचावयाचीं याची निराळी माहिती देण्याचें कारण नाहीं. त्या त्या कविता ह्या ग्रंथांत छापिलेल्या असल्यामुळें त्यांच्या आधारे बंधरचनेची पद्धति ध्यानांत येण्यास सुलभ होईल.

सर्ग ३, श्लोक १८

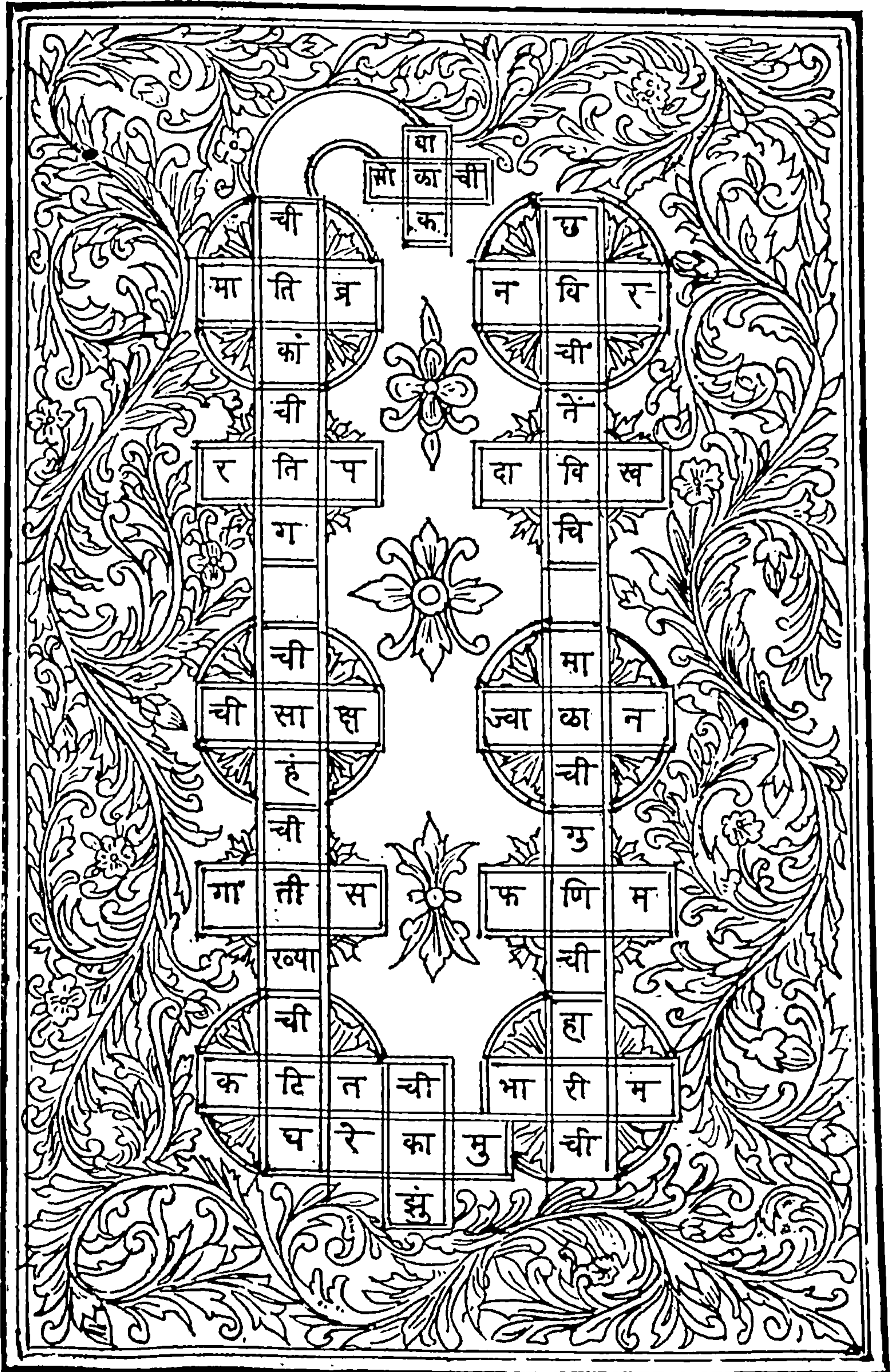
व्यजनबंध.

सर्ग ४, श्लोक २२
चामरबंध.

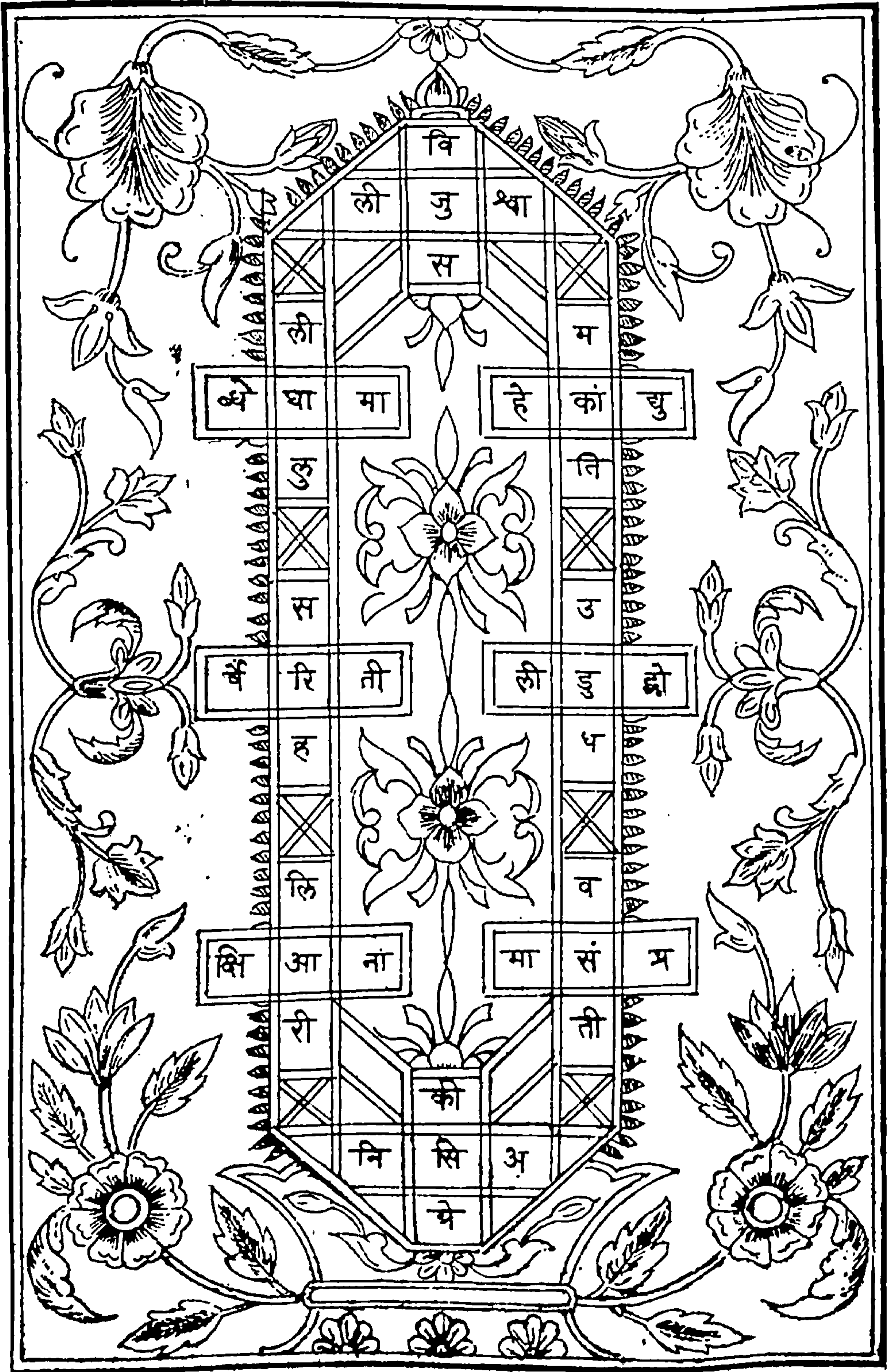

सर्ग ४, श्लोक २५
मालाबंध.

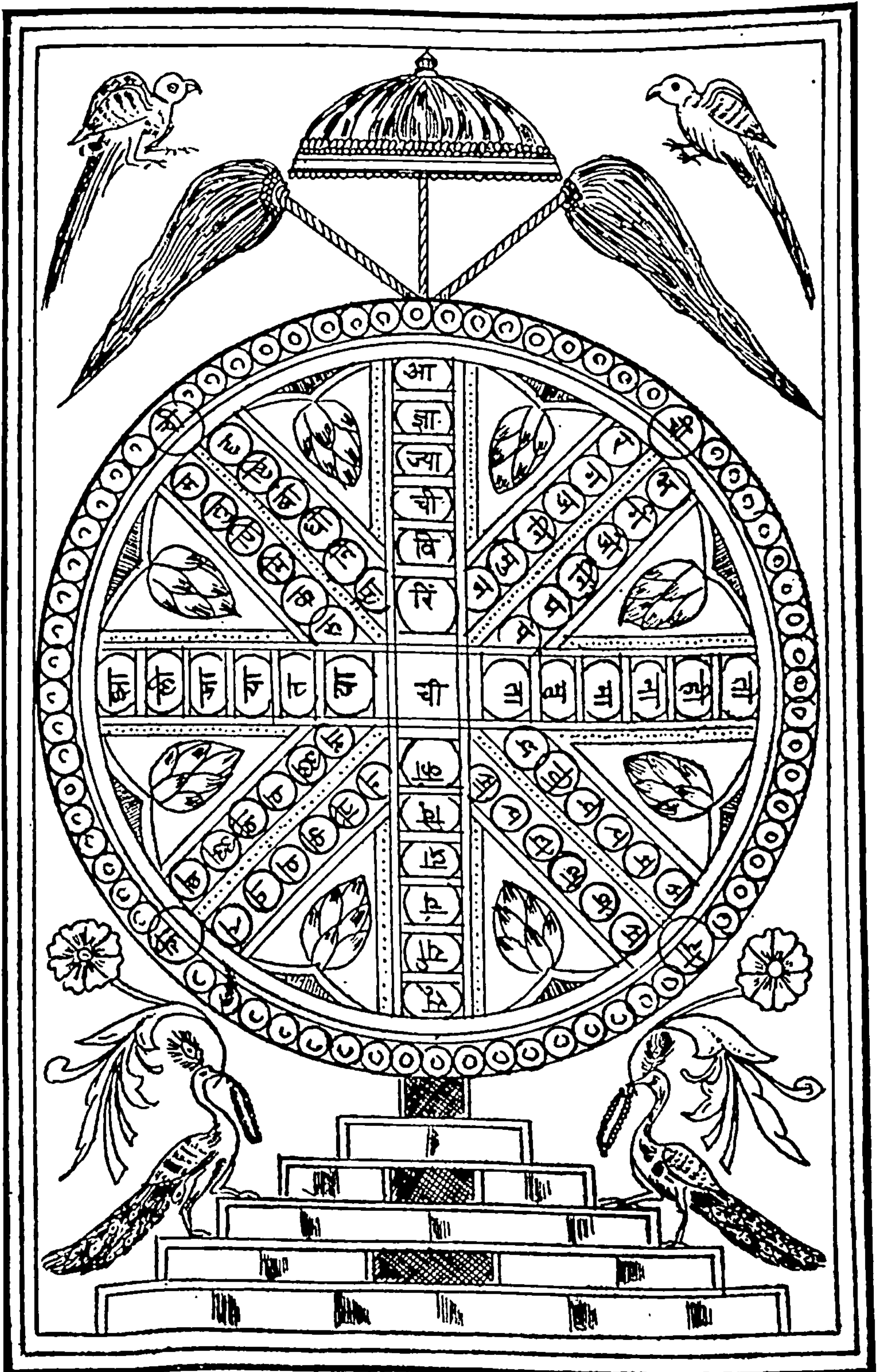

रुक्मिणीस्वयंवर

सर्ग ४, श्लोक ३६
मालाबंध.

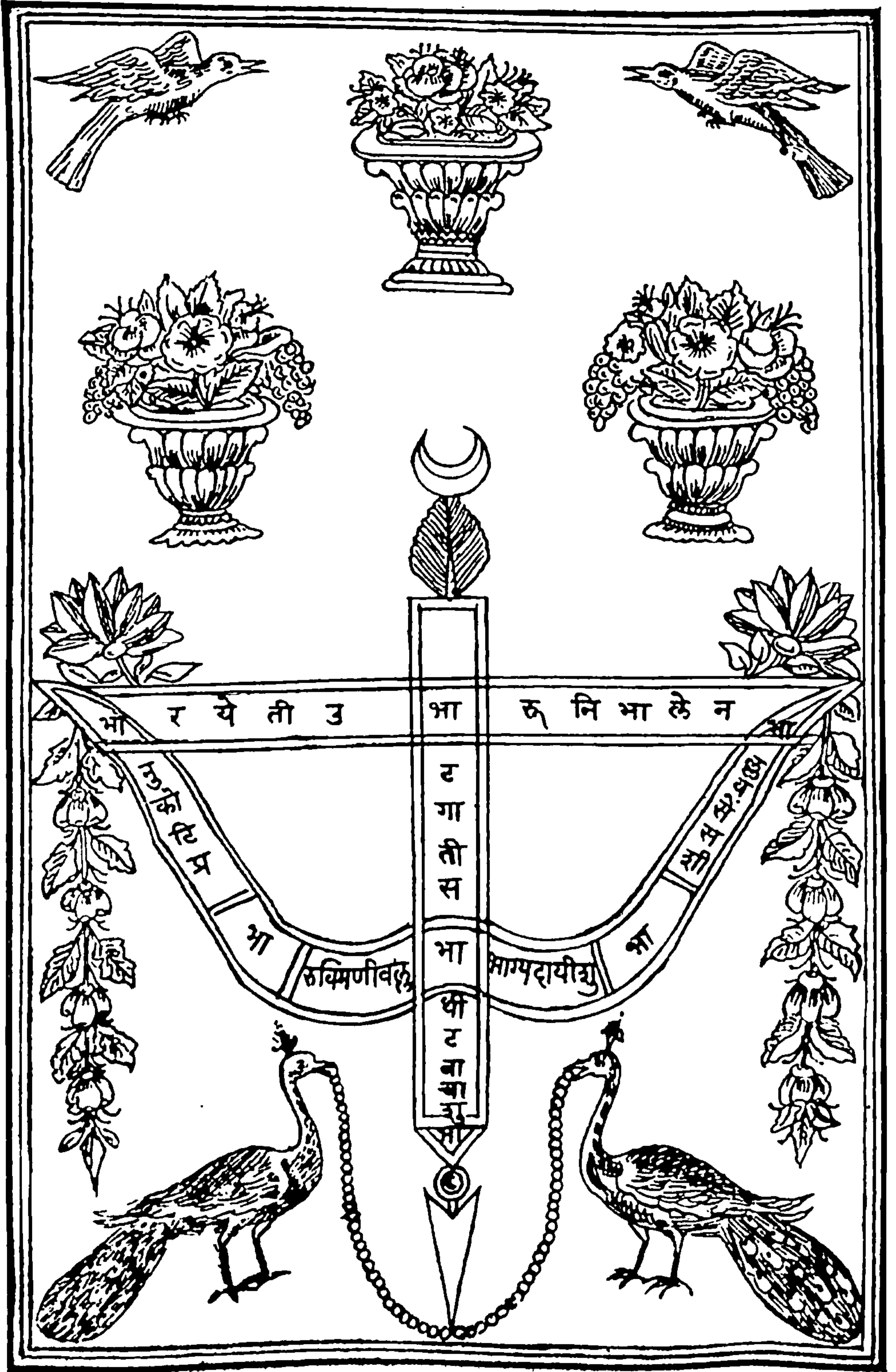

सर्ग ४, श्लोक ४१
वापीबंध.

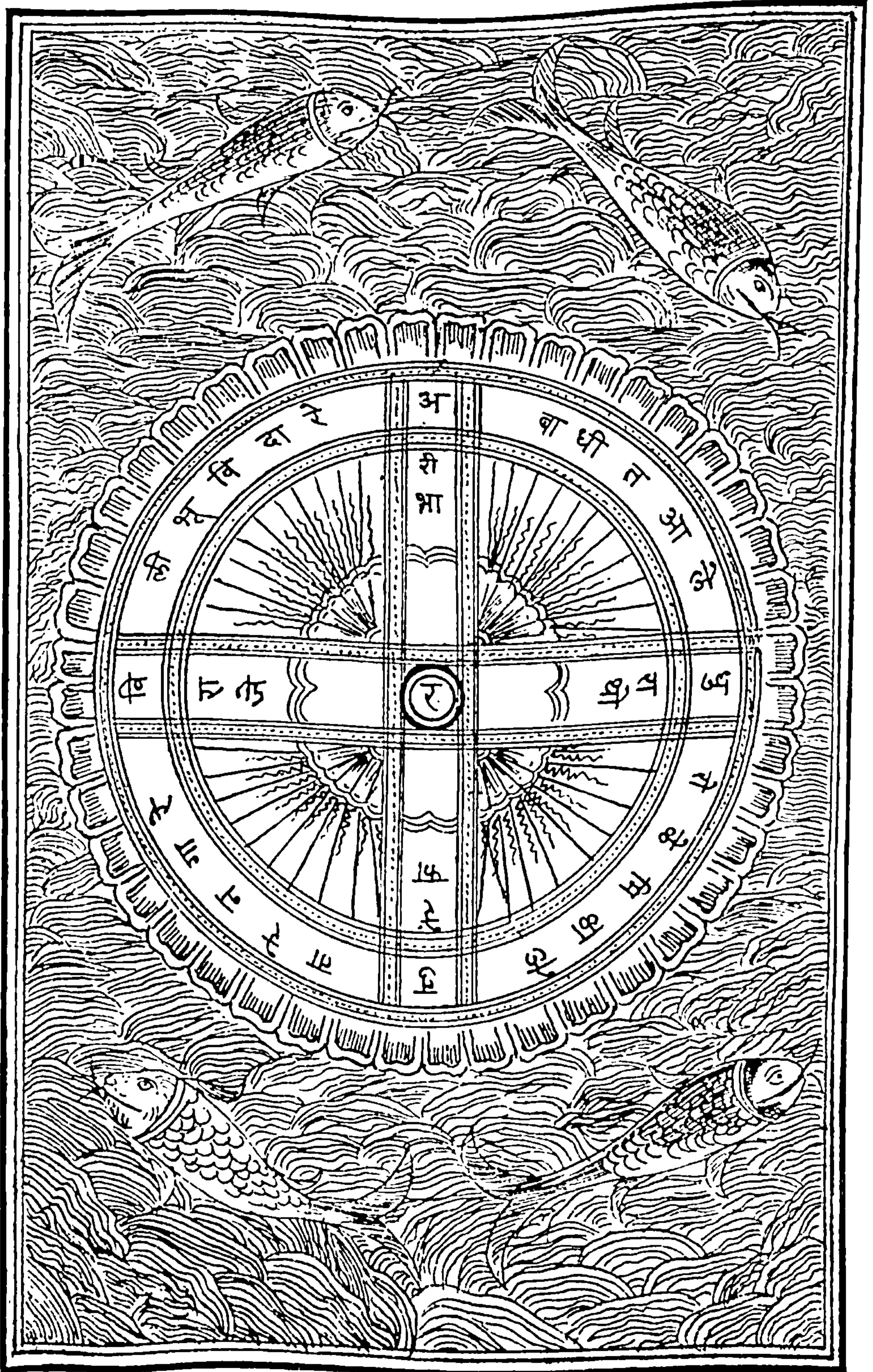
रुक्मिणीस्वयंवर

सर्ग ५, श्लोक ७
धनुर्वाणबंध.

रुक्मिणीस्वयंवर

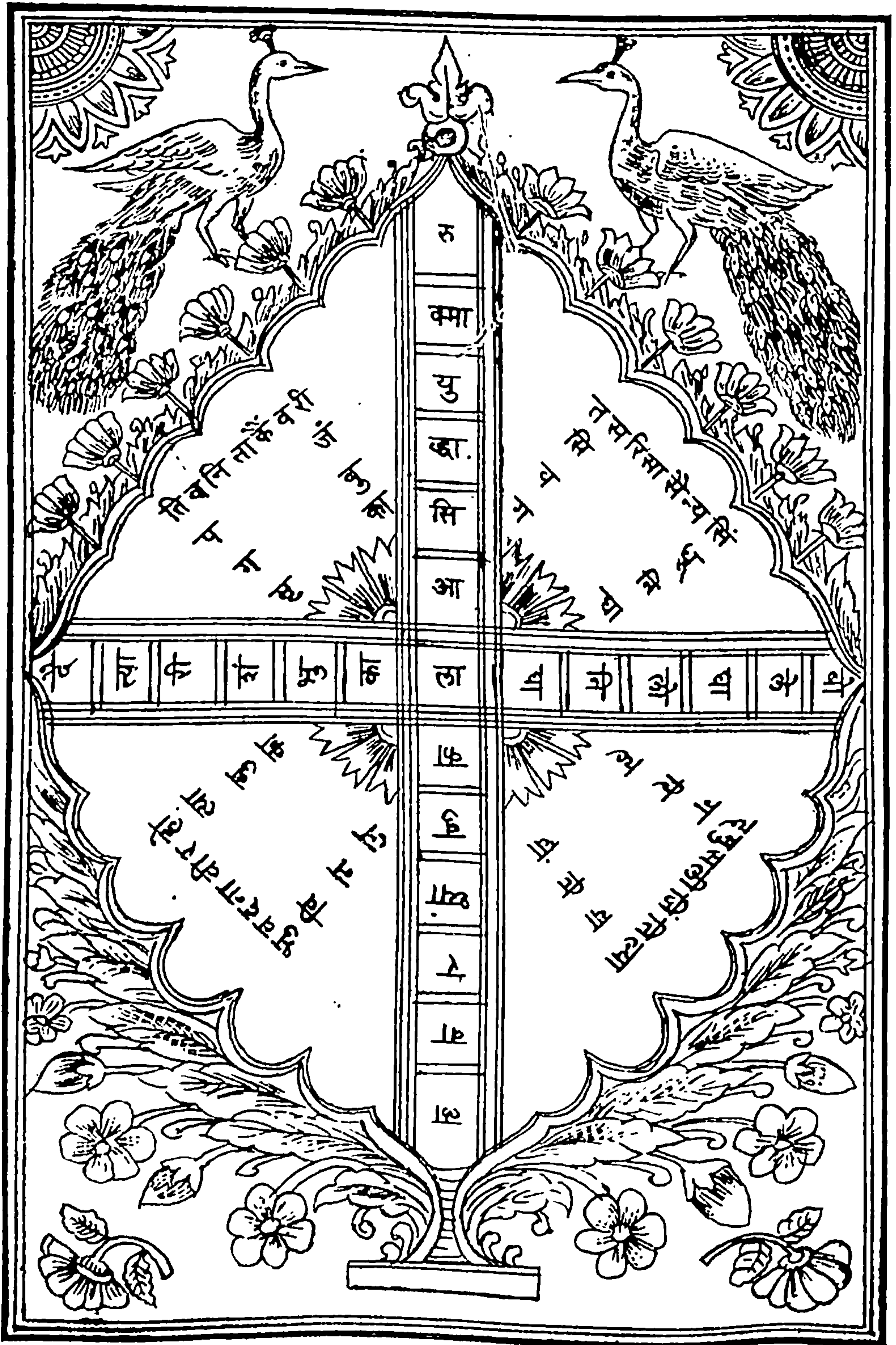
सर्ग ५, श्लोक ११
चक्रबंध.

रुक्मिणीस्वयंवर

सर्ग ५, श्लोक ४८

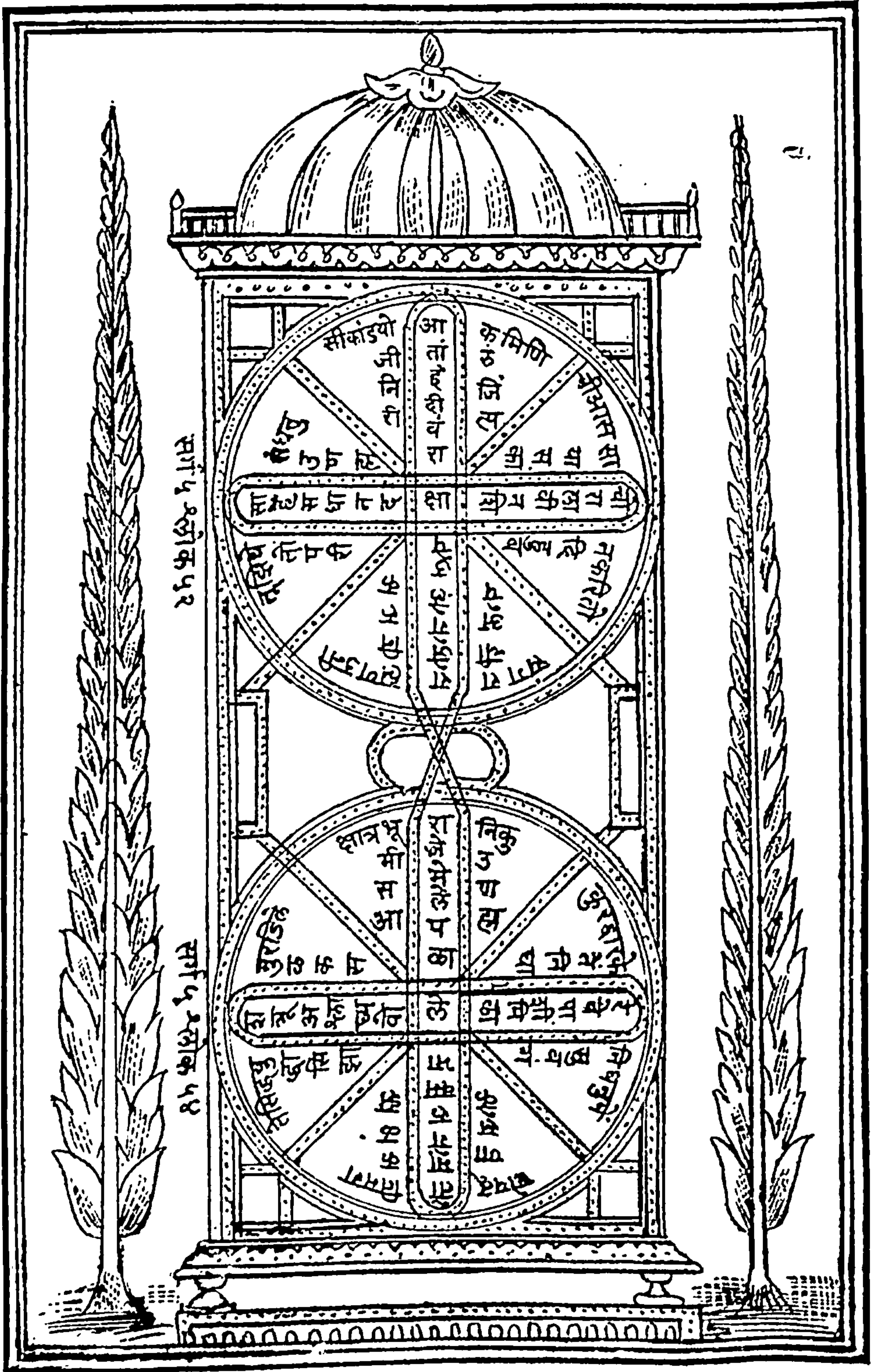
स्वस्तिकबंध.

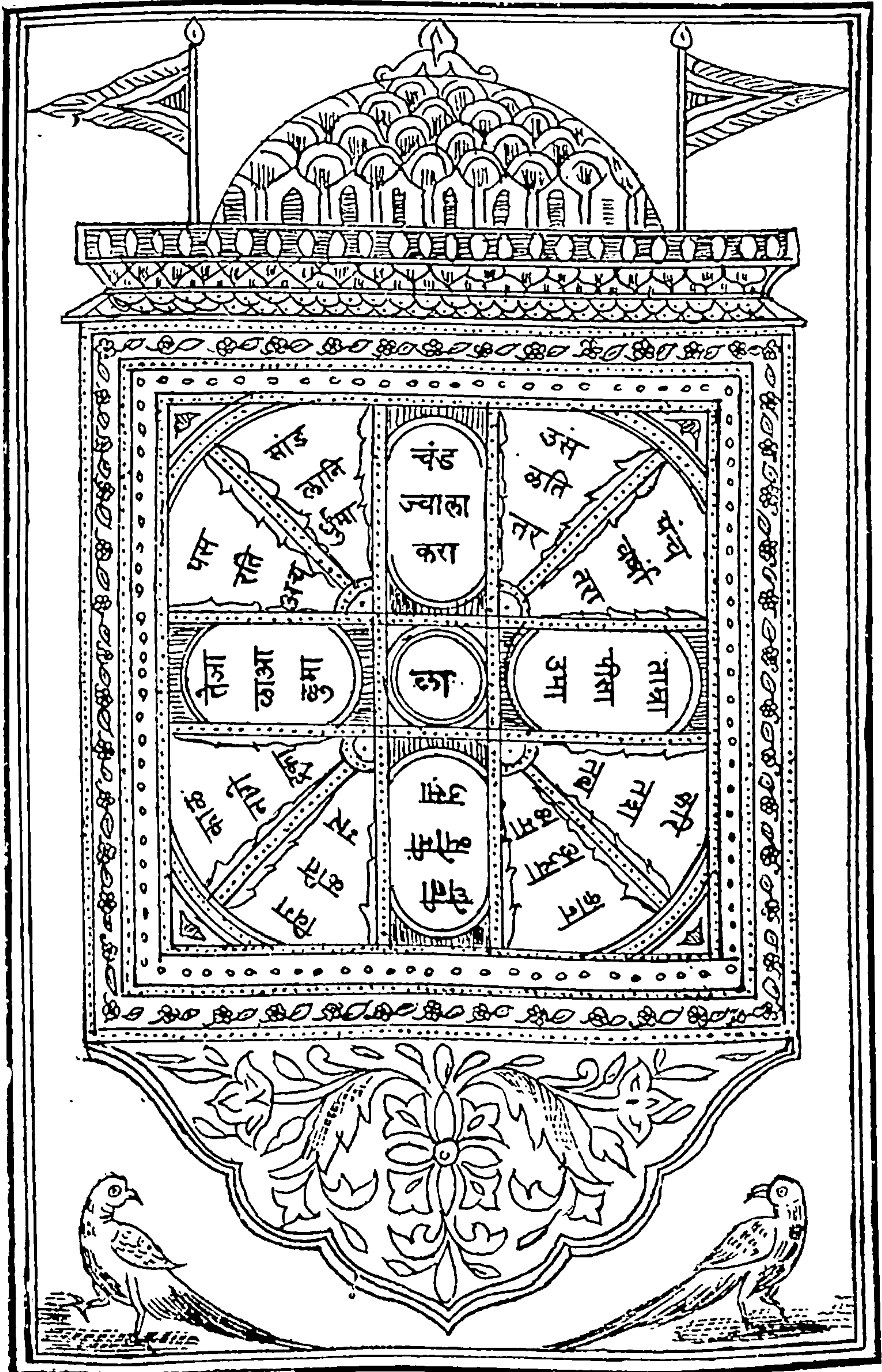
रुक्मिणीस्वयंवर

सर्ग ५, श्लोक ५२ व ५४.

चक्रबंध.

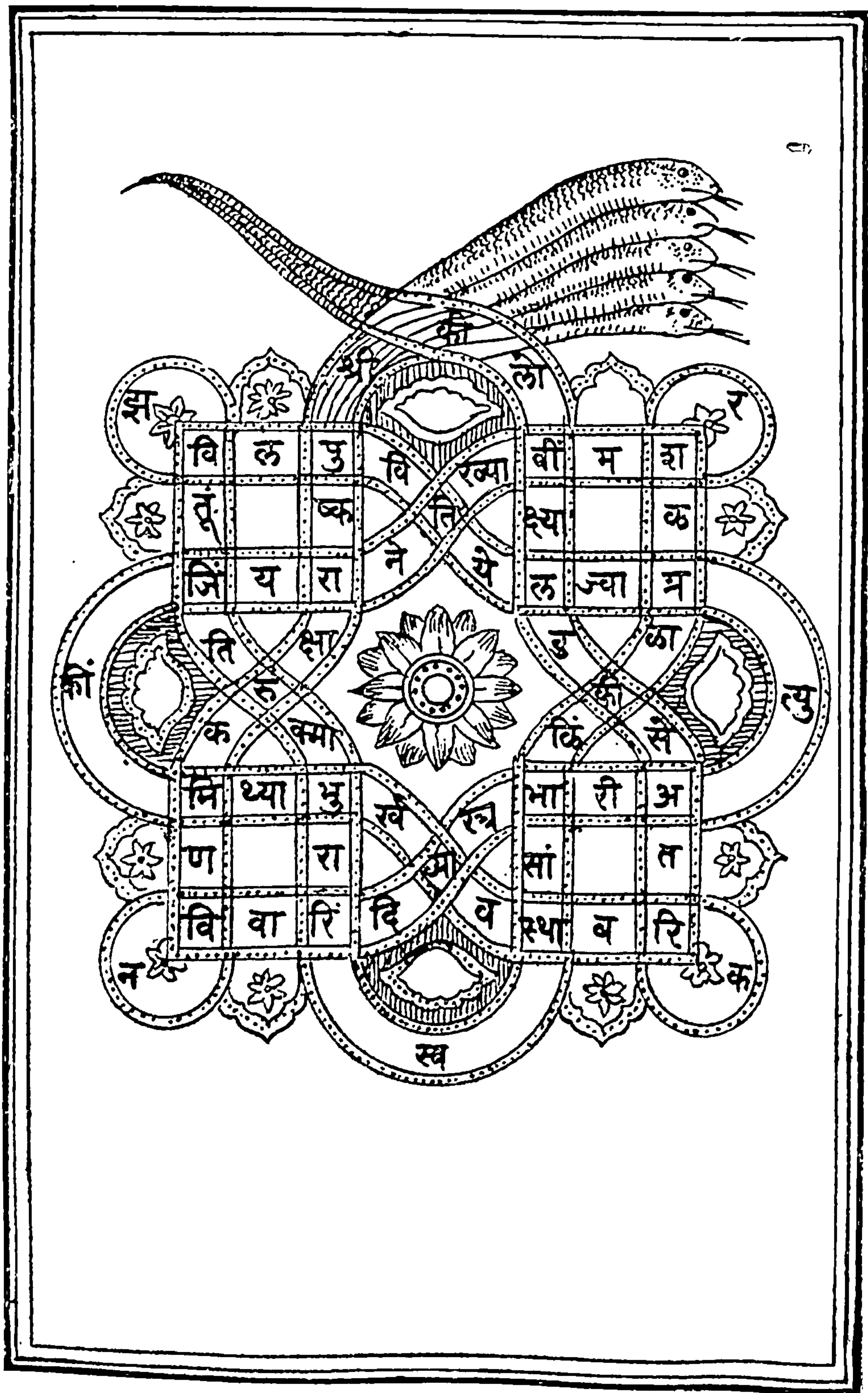

सर्ग ६, श्लोक १२.
वापीबंध.

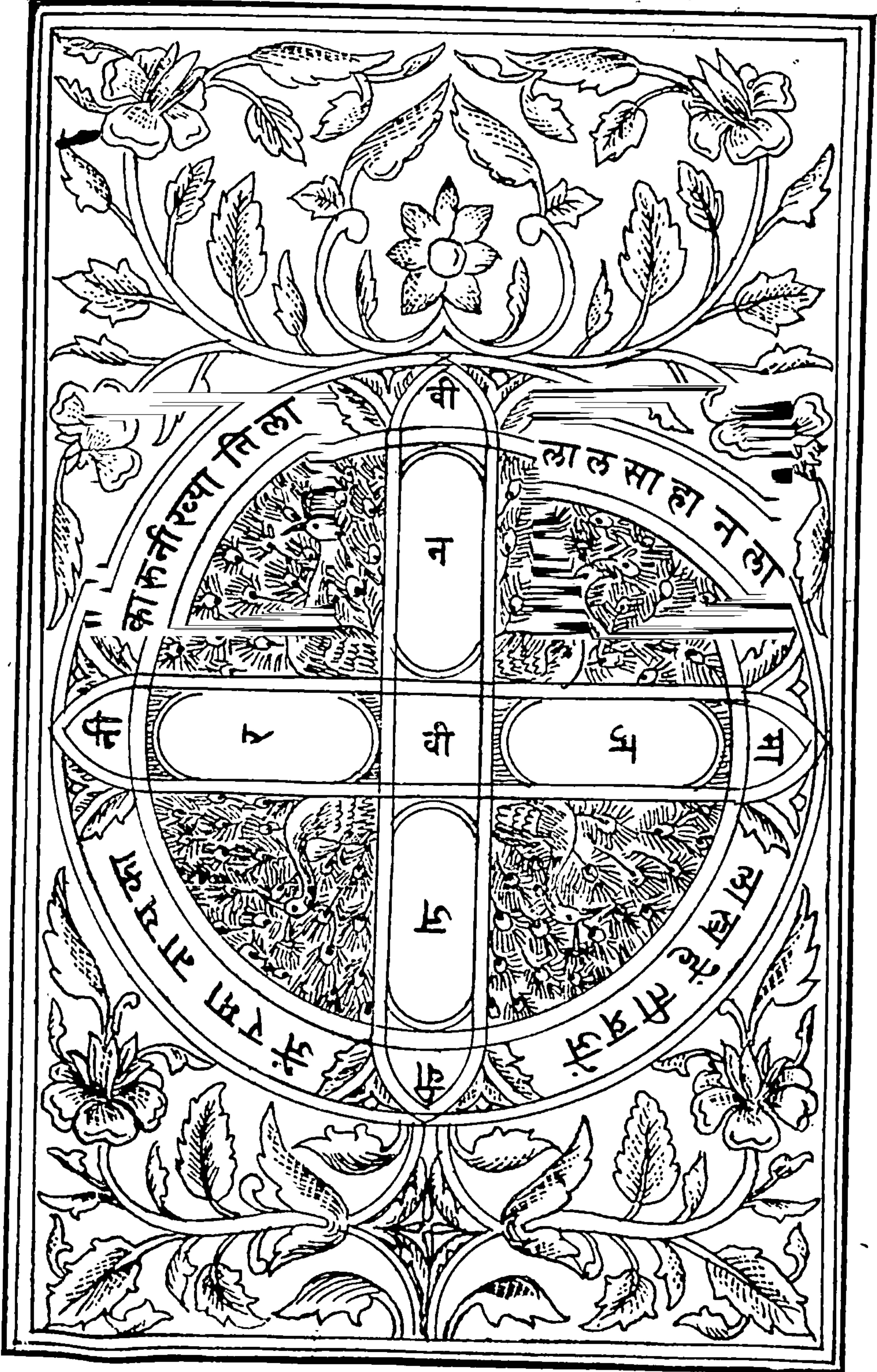
सर्ग ६, श्लोक १४

सर्पबंध.

सर्ग ६, श्लोक १५.

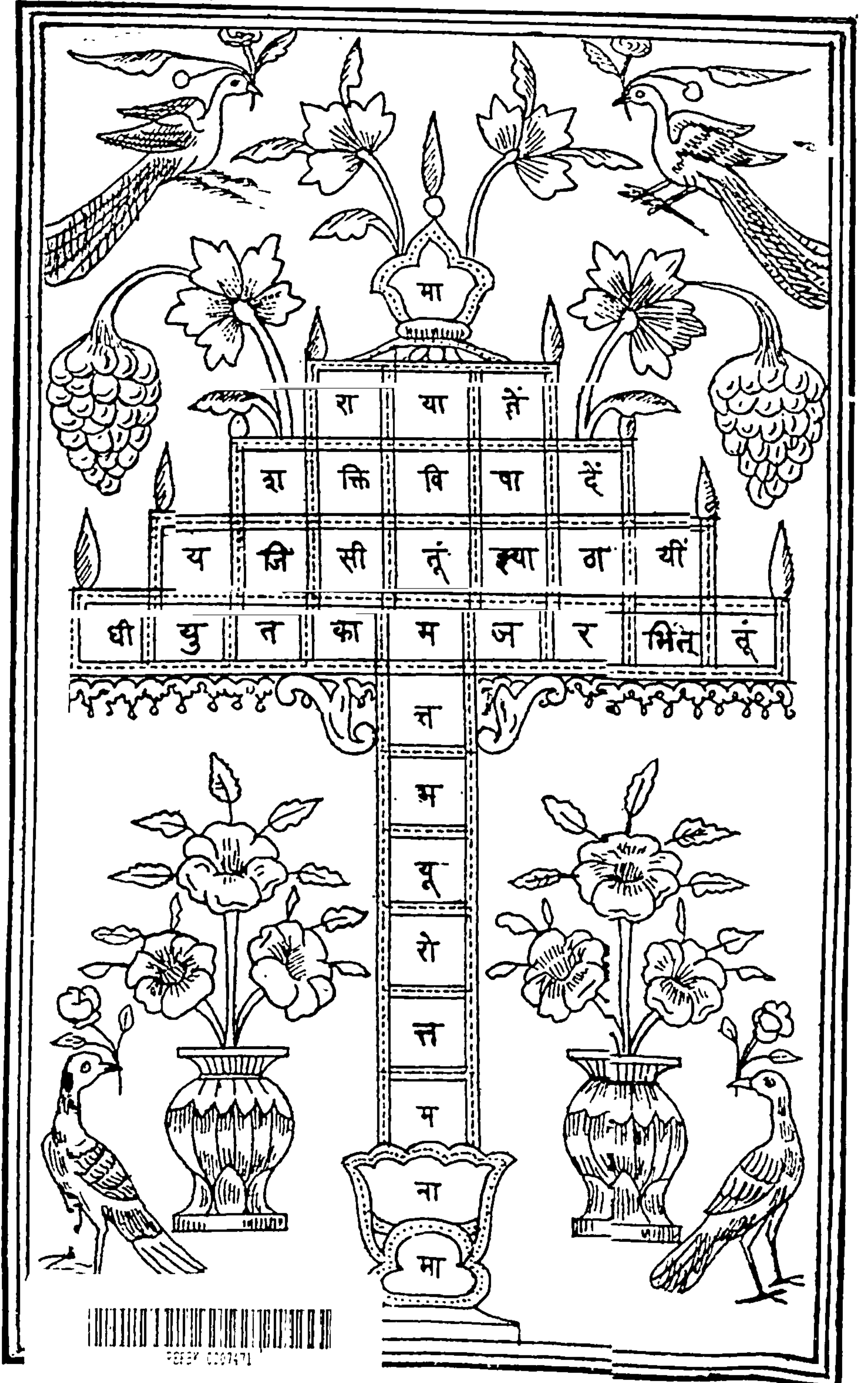
चक्रबंध.

७४७१

सर्ग ६, श्लोक ४१

छत्रबंध.

0007471

REFBK-0007471